

III

ŽIVOT TEORIJE

RAZGOVOR O KNJIZI LATINKE PEROVIĆ, *RUSKE IDEJE I SRPSKE REPLIKE*

U organizaciji Laboratorije za istraživanje socijalizma i (post)jugoslovenske studije, Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, 15. aprila 2022. održan je seminar o knjizi naučne savetnice dr Latinke Perović *Ruske ideje i srpske replike* (University Press, Sarajevo, 2018). Knjiga *Ruske ideje i srpske replike* predstavlja voluminozan zbornik uvodnih tekstova (predgovora) za dvadeset zbirki izvora koje je Latinka Perović priredila u poslednje četiri decenije. Tematski knjiga pokušava da objasni domete ruskog uticaja na različita društvena kretanja u Srbiji, u drugoj polovini 19. veka. Razgranati politički, vojni, kulturni, religijski odnosi Srbije i Rusije određivali su karakter međusobnih idejnih prožimanja, naročito njenu revolucionarnu misao. Na seminaru o knjizi su govorili: dr Milivoj Bešlin, dr Milan Subotić, dr Dubravka Stojanović, dr Aleksej Timofejev, dr Olga Manojlović Pintar, dr Srđan Milošević, dr Petar Žarković, dr Zoran Bajin, Tomislav Marković, Veljko Stanić i autorka.

Milivoj Bešlin

Viši naučni saradnik

Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Univerzitet u Beogradu

Na početku seminara o knjizi Latinke Perović, *Ruske ideje i srpske replike*, dozvolite mi da kažem nekoliko reči o autorki, uz zahvalnost njoj, kao i svim učesnicima zbog toga što su danas na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu.

Latinka Perović je rođena 4.10.1933. godine u Beloševcu kod Kragujevca. Osnovnu školu i gimnaziju završila je u Kragujevcu. Dolazi u Beograd na studije 1952, gde je u rekordnom roku diplomirala srpski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu (1954). Na istom fakultetu završila je i magistarske studije, odbranivši tezu pod naslovom: „Dopunske i odredbene sintagme u jeziku Ive Andrića“ (1956). Drugu magistarsku tezu: „Kulturna politika u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata“, odbranila je na Visokoj školi političkih nauka, kasnijem Fakultetu političkih nauka u Beogradu 1965. godine. Članica KPJ postala je 1951. sa nepunih 18 godina; 1961. izabrana je za

predsednicu Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, krovne ženske organizacije u zemlji (nekadašnji AFŽ). Na toj funkciji će ostati do kraja 1964. kada je na Petom kongresu Saveza komunista Srbije (1965) izabrana u najviše republičko partijsko telo – Centralni komitet. Na Šestom kongresu Saveza komunista Srbije, novembra 1968. izabrana je za sekretara Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, čime je postala najbliža saradnica predsednika CK SKS Marka Nikezića i formacijski druga politička ličnost u monopolističkoj partiji.

Sve vreme rada u političkom vrhu, posebno tokom 1971. i 1972. godine, sumnjčena je zbog antisovjetizma i zapadnjaštva, i osporavana zbog protivljenja represivnim merama, a posebno zbog dijaloga koji je pvela sa kritički orijentisanim intelektulacima iz Srpske književne zadruge. Zbog neprihvatanja konzervativnog kursa jugoslovenskog predsednika Tita tokom 1972. i liberalnog odnosa prema disidentima i medijima, Marko Nikezić i Latinka Perović su, tokom četvorodnevni razgovora sa partijskim vrhom politički stigmatizovani i podneli neopozive ostavke u oktobru iste godine. Iz SKJ je isključena dve godine kasnije, nakon viščasovnog ispitivanja pred Komisijom Centralnog komiteta, na kojem je odbila da prihvati krivicu zbog rada na funkciji sekretara CK SKS (1968–1972).

Nakon izгона iz društvenog i političkog života, a tokom višegodišnje medijske kampanje protiv nje, posvetila se naučnom radu. Doktorirala je 1975. na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Iste godine, zaposlena je u Institutu za istoriju radničkog pokreta, kasnije Institutu za noviju istoriju Srbije – od 1975. do 1999. godine. Do 1983. joj je bilo zabranjeno da objavljuje. Do sada je objavila 20 monografija: *Kultura u socijalizmu* (Beograd, 1965), *Savez komunista u novim uslovima* (Beograd, 1967); *Savremena uloga avangarde* (Beograd, 1969), *Pera Todorović* (Beograd, 1983); *Od centralizma do federalizma* (Zagreb, 1984); *Srpski socijalisti 19. veka 1–3*, knjiga 1: *Prvi poznavaoi i pristalice socijalističkih učenja u Srbiji*, knjiga 2: *Ideje i pokret Svetozara Markovića*, knjiga 3: *Doktrina narodnjaštva. Teorijski okvir srpskog socijalizma* (Beograd, 1985–1995); *Planirana revolucija* (Beograd-Zagreb, 1988); *Zatvaranje kruga* (Sarajevo, 1991), *Srpsko-ruske revolucionarne veze* (Beograd, 1994); *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini* (Beograd, 1997); *Ljudi, događaji, knjige* (Beograd, 2000); *Između anarhije i autokratije* (Beograd, 2006); *Zoran Đinđić – etika odgovornosti* (Beograd, 2006); *Zoran Đinđić i srpsko društvo* (Beograd, 2013); *Dominantna i neželjena elita* (Beograd, 2015); *Zatvaranje kruga, drugo izdanje* (Sarajevo, 2018); *Ruske ideje i srpske replike*, (Sarajevo, 2019); *Zemlja, ljudi, knjige* (Podgorica, 2020).

Priredila je za objavljivanje 21 knjigu istorijskih izvora za 19. i 20. vek sa opsežnim predgovorima, među kojima i spise: Pere Todorovića, Nikole

Pašića, Avrama Petrovića, Ivana Đurića, Olge Popović Obradović, Zorana Đinđića, Marka Nikezić, Bogdana Bogdanovića, Ivana Stambolića itd. Napisala je stotine naučnih radova i prikaza, kao i više desetina predgovora i pogovora za knjige istorijskih izvora za 19. i 20. vek i različite historiografske monografije. Njena bibliografija broji više od 300 jedinica. U naučnim radovima pre svega je istraživala: istoriju društvenih ideja u Srbiji, korene i istoriju socijalističke misli u Srbiji, ideologiju ruskog i srpskog narodnjaštva, uticaje ruskih ideologija u Srbiji, srpsko-ruske revolucionarne veze, modernizacijske procese u Srbiji, istoriju liberalnih ideja u Srbiji itd.

Od 1993. do 1999. bila je glavni i odgovorni urednik naučnog časopisa *Tokovi istorije* koji izdaje Institut za noviju istoriju Srbije na kome je bila zaposlena od 1975. do 1999, kada je penzionisana u najvišem zvanju – naučnog savetnika. Na navedenom institutu pokrenula je projekat *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*. Kao rezultat višegodišnjih istraživanja do sada su u Beogradu izašla četiri istoimena zbornika koje je uredila (I–IV, 1994, 1998, 2003, 2006). Bila je glavna i odgovorna urednica knjige *Jugoslavija: poglavlje 1980–1991*. (Beograd, 2021).

Od 1995. do gašenja lista (1998) bila je predsednica Saveta *Naše Borbe*, najuglednijeg nezavisnog dnevnika u Srbiji poslednje decenije 20. veka. Nakon nestanka bivšeg predsednika Srbije Ivana Stambolića (2000) bila je na čelu *Odbora za oslobađanje Ivana Stambolića*. Urednica je biblioteke *Koreni* podgoričke izdavačke kuće CID; članica uredništva časopisa *Helsinška povelja*; članica je Saveta Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji; predsednica *Saveta za obeležavanje misaonog nasleđa Radomira Konstantinovića*. Svojevrsnu autobiografiju u dijaloškoj formi objavila je u knjizi: Olivera Milosavljević, Činjenice i tumačenja. Dva razgovora sa Latinkom Perović (Beograd, 2010). Nosilac je prvog počasnog doktorata Univerziteta Donja Gorica iz Podgorice; dobitnica je više nagrada u Srbiji i regionu u oblasti ljudskih prava, međunacionalne saradnje i antiratnog aktivizma. Živi i radi u Beogradu.

* * *

Knjigu *Ruske ideje i srpske replike, Uvodi u čitanja istorijskih izvora*, objavio je 2019. sarajevski University Press i beogradski Apostrof. Knjiga od bezmalo 800 strana predstavlja čitav „ruski opus“ Latinke Perović, kao i rezultate izučavanja srpskog radikalizma i narodnjaštva u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka.

U predgovoru knjige, cenjeni i prerano otišli ruski istoričar, Andrej Leonidovič Šemjakin je napisao: „Tokom dugog perioda – gotovo tri decenije! – saradujući plodno s njom u simultanom proučavanju sličnih problema iz istorije društvenih kretanja Rusije i Srbije druge polovine 19 – početka 20.

veka (pre svega, ruskog narodnjaštva i 'starog' srpskog radikalizma), imao sam priliku da se upoznam sa praktično celokupnim naučnim korpusom ove naučnice, uključujući članke, monografije i izdanja izvora. Usled toga on se 'izgradio' u mojoj percepciji kao jedinstven, tj. bez izuzetaka i praznina, logičan niz publikacija i radova u njihovom kontinuitetu i razvoju, pri čemu je svako naredno delo proizlazilo iz prethodnog i organski ga nastavljalo. Toliko dosledan i koordiniran po svojim ciljevima i zadacima, algoritam naučnog traganja, kao i 'prohodni' karakter njegovih rezultata, uslovili su tesno preplitanje sva tri elementa toga algoritma – legitimni izvor, njegovo svestrano objašnjenje (kritika) i delo koje to sintetizuje, zbog kojeg se izvor ciljano i objavio.“

Pišući svoje poznate i opsežne predgovore, svojevrstne ključeve za čitanje najvažnijih teoretičara i ideologa različitih pravaca društvene misli, pre svega u Rusiji i Srbiji, Latinka Perović je stvorila novi žanr u istoriografiji. U *post scriptumu* ove knjige ona je navela: „Nisam težila da stvorim model, već da se, u najvećoj meri, oslonim na istorijske izvore. Ne namećem čitaocu svoje tumačenje: pozivam ga na razmišljanje i uzimanje u obzir svih strana istorije, jer selektivan pristup sprečava proces saznavanja stvarne prošlosti, ograničava procenu mogućnosti datog izbora rešenja i podstiče sirovost i nasilje u mišljenju. Promena se mora dogoditi, prvo, na mentalnom planu.“

Milan Subotić

Viši naučni saradnik u penziji

Pre tačno trideset godina u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju organizovano je predstavljanje moje knjige *Sricanje slobode: o počecima liberalne misli u Srbiji*. Nelagoda koju obično osećam u takvim prilikama verovatno je uticala da gotovo potpuno zaboravim sadržaj izlaganja učesnika u debati koju je svojim saopštenjem otvorila Latinka Perović čija je pozitivna recenzija i omogućila štampanje knjige. Ipak, dve stvari su mi ostale u sećanju – prva je Latinkino čitanje iscrpnog prikaza sadržaja knjige u kome ona nije ponovila tekst svoje recenzije, te njena formulacija niza pitanja koja bi mogla poslužiti kao osnova za dalju diskusiju. Druga stvar ima anegdotski karakter – najstariji učesnik toga skupa uključio se u diskusiju uz izvinjenje što knjigu nije pročitao, ali bi ipak komentarisao neka od pokrenutih pitanja, tj. govorio bi „povodom knjige“. Svojim priznanjem izazvao je smeh, kao i zahtev da svečano obeća kako će drugo izdanje knjige svakako pročitati. Neformalni, prijateljski odnosi tadašnjih saradnika Instituta dozvoljavali su takve šale sa najstarijim njegovim članom koji je tada bio u mojim sadašnjim godinama.

Prihvatajući poziv za današnji razgovor o Latinkinoj knjizi setio sam se ondašnje promocije, pa za razliku od pomenutog kolega, moram naglasiti

da sam knjigu pročitao, tačnije, da sam ponovo pročitao Latinkine radove koji su objedinjeni u ovom tematski jasno koncipiranom delu. Takođe, ugledaću se na Latinku koja obično čita unapred pripremljeni prilog, a zbog ograničenog vremena neću se upuštati u prikaz sadržaja knjige od osamsto strana. Iz istog razloga, izostaviću uobičajene pohvale i pozitivne ocene rada koje, kada je Latinka u pitanju, nisu ni potrebne, jer se podrazumevaju. Stoga ću, sledeći svog pomenutog kolegu, više govoriti „povodom knjige“ i izložiti par napomena podstaknutih čitanjem Latinkine knjige.

U poznatom eseju o ruskoj „izvanrednoj deceniji“ Isaija Berlin je tvrdio da bi „teško bilo u Rusiji u 19. veku pronaći jednu jedinu političku i društvenu ideju nastalu na domaćem tlu“, te da sa eventualnim izuzetkom par Tolstojevih stavova, „sve ideje koje nalazimo ne samo što su izrasle iz nekog dalekog zapadnjačkog korena, nego pripadaju učenjima koja su postojala na Zapadu deset ili dvanaest godina pre nego što su se prvi put pojavile u Rusiji“. Ova Berlinova ocena se nije odnosila samo na onaj tok ruske intelektualne tradicije koji se samorazumevao ili označavao kao „zapadnjački“, već, kako je to pokazao Valicki, i na ideje formulisane među „slovenofilima“ koji su, u svom učenju o ruskoj kulturnoj samobitnosti, polazili od *nemačke* filozofije. Međutim, posao istoričara ideja se ne završava identifikacijom i interpretacijom porekla, difuzije i usvajanja socijalnih i političkih ideja, već tu pre tek počinje jer, kako nas upozorava Latinka: „Ne radi se o patentu na ideje, već o njihovoj socijalnoj rezonanci u ovom ili onom društvu“. Stoga se istorija ideja nužno oslanja na socijalnu i političku istoriju što se obično izražava metaforom o idejama kao „semenu“ koje, u procesima kulturnog transfera, pada na raznorodna „tla“, te mutira i rađa različite „plodove“. U ovoj, kao i drugim svojim knjigama, Latinka upravo istražuje složenu međuzavisnost „semena“ i „tla“ koja rezultuje idejnim i ideološkim formacijama („plodovima“) koje su, uz svoje generičko ime (jakobinstvo, blankizam, anarhizam, socijalizam, marksizam, konzervativizam itd.) lokalizovani pridevima „ruski“ i „srpski“. Pojednostavljeno, osnovna Latinkina teza je da su tako shvaćene „ruske ideje“ svoju snažnu rezonancu imale, pa i danas imaju, u srpskom društvu, tj. da su one bile „original“ na osnovu koga su formulisane brojne „replike“. Ova teza je zasnovana na skrupuloznom i veoma obimnom istraživanju i poznavanju istorijskih izvora, političkih ideja i kulturnih veza između dve zemlje, te bi njeno osporavanje, po prirodi stvari, zahtevalo ulaganje srazmerno istog istraživačkog napora koji, po pravilu, izostaje u radovima njenih kritičara.

*

Ako prihvatimo navedeni Latinkin zaključak, postavlja se pitanje o karakteristikama „tla“ koje uslovljavaju kako formulisanje „ruskih ideja“, tako i

njihovih „replika“ u Srbiji. Jer, u pitanju su dva društva koja su se – ako ne smatramo da je pravoslavlje njihova suštinska odredba – po svom istorijskom razvoju, socijalnoj strukturi, političkom statusu i kulturnom značaju, bitno, gotovo do neuporedivosti, razlikovala. Ipak, zajedničko im je bilo to što su oba ova društva „kasnila“ ili „zaostajala“ u odnosu na ono što je „Evropa“ oličavala kao dominantni uzor i model socijalnog, ekonomskog i političkog razvoja. Sa ovim zaostajanjem ruska inteligencija se mirila mnogo teže nego elita srpskog agrarnog društva o čemu svedoče reakcije na objavljivanje poznatog „Filozofskog pisma“ Čaadajeva (1836), u kome je on zaključio da Rusija, uprkos ogromnoj teritoriji i vojnoj moći, „stoji van vremena“, tj. po strani od glavnog toka svetsko-istorijskog razvoja čovečanstva. Proglašen ludakom, on je samo godinu dana kasnije u svojoj „Apologiji“ izveo zaključak po kome je upravo takav položaj Rusije залог njene sjajne budućnosti i svetsko-istorijske misije. Time je formulisao jedan od osnovnih toposa ruske misli – tezu o „prednosti zaostalosti“ – koja se u različitim vrstama diskursa reprodukuje sve do danas. Tu tezu su njegovi savremenici, slovenofili zasnivali na filozofsko-teološkom učenju o pravoslavlju kao istinskom hrišćanstvu i iz njega izvedenom skupu socijalnih vrednosti, dok je njima suprotstavljen glavni tok ruskog „zapadnjaštva“ kojim se Latinka bavi u ovoj knjizi, u institucijama opštine, kolektivnog vlasništva i običaja „naroda“ identifikovao osnovu za mogućnost nekapi-talističkog puta razvoja i prečicu u ostvarenju ideala preuzetih iz najnovije „zapadne nauke“. Uz sve razlike u načinima osmišljavanja „teorije skokova“ u društvenom i istorijskom razvoju, ovo stanovište je „zaostalost“ od nedostatka pretvaralo u prednost na osnovu koje se izvodilo uverenje o posebnoj, „opšteljudskoj misiji“ Rusije u svetskoj istoriji. Usmeravajući svoj pogled prema Rusiji, srpske idejne „replike“ delile su tezu o „prednosti zaostalosti“ i ideje o „posebnom putu“ razvoja, dok je pomenuti mesijanski element bio u drugom planu, ili se, kao u slučaju komunističkog pokreta, vezivao za prihvatanje vodeće uloge „prve zemlje socijalizma“.

*

U skiciranom odnosu (ruskih) „originala“ i (srpskih) „replika“ možemo, po mom mišljenju, u dve istorijske situacije uočiti svojevrsni „dijalektički obrt“. Obe su vezane za noviju istoriju, tačnije za epohu socijalizma. Prva se tiče raskida sa Staljinom posle koga je, nezavisno od njegovih uzroka i povoda, jugoslovenski, pa stoga i srpski, socijalizam bio primoran da se legitimise kao „original“, a ne više kao puka „replika“ sovjetskog sistema. Udaljavanje od sovjetskog uzora imalo je emancipatorski potencijal i otvaralo mogućnosti za inovacije koje su pothranjivale uverenje o posebnosti, progresivnosti i superiornosti „samoupravnog sistema“ spram sovjetskog

socijalizama i zemlja „socijalističkog lagersa“. Međutim, granice projektovanih reformi su bile čvrsto upisane u samu prirodu jugoslovenskog socijalističkog sistema koji je početkom sedamdesetih godina, kako to pokazuje Latinka, „zatvorio krug“ vraćanjem na, istina mekšu ili liberalizovanu verziju, početnog sovjetskog uzora.

Dok se ovaj prvi slučaj obrta u odnosu ruskih ideja i srpskih replika tiče uloge i statusa Jugoslavije u ostvarenju „istinskog socijalizma“, drugi je vezan za njegov slom tokom koga su srpski socijalisti, razočarani politikom Rusije, sebe videli kao avangardu borbe protiv „novog svetskog poretka“ u kojoj oni, za razliku od tadašnjeg ruskog vođstva, ne pristaju na mirni raspad federacije po postojećim granicama. Nimalo slučajno, tadašnja ruska opozicija i značajan deo javnosti upravo su Srbiju isticali kao uzor koji treba slediti, dok je ovdašnje rukovodstvo živelo u iščekivanju trenutka kada će se „Rusija dići sa kolena“. Otuda podršku koju u Srbiji danas povodom rata u Ukrajini uživa Putin u velikoj meri možemo tumačiti kao plod težnje za naknadnom potvrdom ispravnosti sopstvenog, takozvanog „srpskog stanovišta“, formulisanog devedesetih godina. Međutim, ma koliko rašireno, to stanovište prati svest da je, za razliku od devedesetih godina, ono danas izgubilo nekadašnji status „originala“, te da je iznova svedeno na „repliku“ ideje „ruskog sveta“. To mu, u krajnjoj liniji, ne smeta jer se potpuno uklapa u zatečeni, tradicionalni obrazac koji je detaljno opisan i analiziran u Latinkinoj knjizi.

*

Na kraju, završiću citatom iz Latinkine knjige kojim se, prema mom mišljenju, sažima problem koji u svom odnosu prema prošlosti dele danas rusko i srpsko društvo: „Sposobnost društva da svoju nedeljivu prošlost objektivizira sazreva samo u onoj meri u kojoj društvo tu svoju prošlost prestaje da živi i u kojoj sa razumevanjem prošlosti gubi potrebu da je ponavlja“. Ako se prisetimo reči generala Mladića da takozvano „oslobođenje“ Srebrenice predstavlja deo petovekovne „borbe protiv Turaka“, kao i Putinovog obrazloženja napada na Ukrajinu borbom protiv „nacizma“ i ponavljanjem Otadžbinskog rata, onda je očito da je u temporalnom režimu ovih društava prošlost „kolonizovala“ sadašnjicu lišavajući je sadržaja koji bi, osim ponavljanja stare drame u novim kostimima, mogao uputiti na mogućnost drugačije budućnosti.

Kao ilustraciju te teze navešću Latinkin opis zasedanja srpske Skupštine iz 1899. godine koji, posle 120 godina, možemo čitati kao novinski izveštaj od pre par meseci: „Na sve primedbe opozicionih poslanika, poslanici vladajuće partije odgovarali su podsećanjem na govorenje i činjenje njihove partije dok je bila na vlasti. U isto vreme, nisu podnosili, naročito Nikola

Pašić, kad im je opozicija govorila da, sada kad su na vlasti, čine 'sve ono, protiv čega su se kao opozicionari borili'. To je skupštinskoj raspravi davalo karakter partijskog obračuna i političke osvete. Upravo tako, iščezavao je pojam opšteg dobra... Većina zakonskih predloga prolazila je uz pitanje predsednika: 'Prima li Skupština' i horski odgovor radikalske većine: 'Prima'. Vršiocima dužnosti predsednika i potpredsednika skupštine priznavana je fakultetska sprema i kad je stvarno nisu imali“.

Za ilustraciju ruskog temporalnog režima u kome sadašnjost i budućnost postaju „dominioni prošlosti“ neću se poslužiti brojnim primerima povezanim sa ikonografijom tekućeg rata, već ću citirati rusku književnicu Mariju Stepanovu koja navodi jedan mnogo neviniji, ali reći primer iz ruske svakodnevnice: „Kada vlasnik automobila iz Moskve na svom automobilu napiše 'Na Berlin!', on aktivno briše granicu između sebe i svog dede-pobednika; njegovo svakodnevno kretanje po gradu – na posao, u trgovinu, u vikendicu – postaje pobedničko kretanje kroz osvojenu Evropu, on kao da je svoj vlastiti deda, vojnik-osloboditelj, bronzani spomenik – a da ništa u to nije uložio, osim kantice boje“.

Dubravka Stojanović

Redovna profesorka

Filozofski fakultet

Univerzitet u Beogradu

Kopernikanski preokret Latinke Perović

Knjiga Latinke Perović *Ruske ideje i srpske replike* rezultat je višedecenij-
skih istraživanja koja je autorka posvetila srpskoj i ruskoj istoriji 19. i 20.
veka. Ali knjiga nije samo puki zbir već objavljenih radova. Naprotiv, u
njoj su skupljeni radovi koji se čvrsto drže jedne ose, jednog konzistentnog
tumačenja istorije srpske politike misli i njenih dubinskih veza sa ruskim
uzorima. Posle impozantnog rada na srpskim i ruskim izvorima autorka
je rezultate svojih istraživanja stavila u korice knjige, kao da je tokom svih
tih decenija pisala upravo samo nju. Tačnije, kao da su je sva istraživanja
vodila upravo ovakvom zbiru članaka i studija okupljenih u knjizi koja je
zahvaljujući University Press-u iz Sarajeva sada pred nama. Ova knjiga po-
kazuje da je Latinka Perović za sve to vreme prilježna i posvećeno razgrta-
la nanose prenesenih idejnih koncepata sa ruskog na srpsko idejno tlo, da
bi mogla precizno da ih postavi u istorijske kontekste, da nađe pravu nit
koja ih povezuje, ali i da utvrdi kontinuitete koji određuju srpsku političku
misao tokom gotovo dva poslednja veka. Zbog toga o ovoj knjizi možemo
govoriti i kao o sintezi ukupnog rada ove vodeće srpske i jugoslovenske
istoričarke, sintezi koja je proizašla iz njenih do sada objavljenih knjiga, iz

ukupnog opusa koji čine 22 monografije i 21 knjiga objavljenih istorijskih izvora. Delo Latinke Perović mogli bismo slobodno nazvati kopernikanskim preokretom u srpskoj historiografiji i tumačenju celokupne srpske istorije od sredine 19. veka do danas. Taj kopernikanski period na sintetički način donosi upravo knjiga *Ruske ideje i srpske replike*.

U čemu je kopernikanski preokret? On se najbolje može razumeti ako bi se predstavila dva skraćena, generalizovana i nužno pojednostavljena narativa, od čega bi jedan bio dominantan pre dela Latinke Perović, a drugi bi bio onaj koji proizlazi iz njenog dela. Po prvom narativu, Svetozar Marković je bio dete evropskog socijalizma. Iz njegovih ideja je, nakon njegove smrti, nastala Narodna radikalna stranka, koja je ubrzo napustila svoje socijalističke izvore i postala evropska građanska stranka u skladu sa svojim imenom, preuzetim od francuskih uzora. Sudeći po tom narativu, Srbija tada, osamdesetih godina 19. veka, postaje evropska država, po ugledu na Francusku i doživljava svoje „zlatno doba demokratije“ posle svrgavanja poslednjih Obrenovića 1903. godine. Zatim je došao Prvi svetski rat iz kojeg je nastala Jugoslavija, kao prva fatalna greška. Drugi svetski rat doveo je na vlast komunizam, za koji se kaže da je stigao na ruskom tenku i okupirao Srbiju. Na kraju je došao i Milošević koji se u tom narativu vidi kao iskliznuće iz srpske istorije, presedan, anomalija.

Ovakvo tumačenje je zapravo značilo da su problemi u srpskoj istoriji nastupili sa stvaranjem Jugoslavije i sa dolaskom komunizma, čime je ona bila skrenuta sa sopstvenog, već dobro utabanog, evropskog puta. Bio je to, kako su ga njegovi promotori nazivali, „pozitivan mit“, koji je značio da će se Srbija, sa padom Miloševića, lako i brzo vratiti svojim evropskim korenima i naći svoj put među demokratskim državama. Ovaj narativ posebno je bio u javnosti prisutan tokom 90-ih godina. U svojoj suštini on je duboko nacionalistički i antijugoslovenski, jer upravo zajedničku državu tumači kao glavnog skretničara sa evropskog puta Srbije. On je i zaslepljujuće antikomunistički, jer jugoslovenski komunizam tumači kao posledicu sovjetske okupacije, negirajući tako autentičnost revolucije u Drugom svetskom ratu bez koje se snaga i stabilnost tog poretka ne može razumeti. Time je razvijana i čitava teorija o koristi „pozitivnih mitova“, čiji cilj bi bio da motivišu društvo, da mu daju samopouzdanje u borbi protiv autokratskog sistema i ubede ga da ta borba samo znači vraćanje na sopstvene demokratske tradicije. Nažalost, bio pozitivan ili negativan, mit ostaje mit, a njegov glavni rezultat je udaljavanje od mogućnosti saznavanja prošlosti i sposobnosti da razumemo sadašnjost.

Drugi način sagledavanja novije srpske istorije započela je osamdesetih godina prošlog veka Latinka Perović svojim istraživanjima srpskih socijalista 19. veka. Uporedo sa objavljivanjem trotomnog dela *Srpski socijalisti 19.*

veka, ona je prešla na istraživanje Narodne radikalne stranke, da bi kasnije, od početka ratova u Jugoslaviji 90-ih godina, počela da se bavi i analizama jugoslovenskog komunizma, Miloševićevim periodom i ratovima 90-ih. Po red toga što je istraživački pokrila više od jednog veka srpske novije istorije, njen pristup istraživanjima jedinstven je u srpskoj historiografiji i zbog toga što je uporedo sa radom na svojim velikim monografskim delima, objavljivala do tada nepoznate istorijske izvore koje je otkrivala tokom istraživanja. Centralne ličnosti njenih istraživanja bili su Svetozar Marković i Nikola Pašić, ali je, da bi njih razumela i objasnila, istraživala ruske korene njihovih ideologija, kao i niz manje poznatih srpskih političara i ideologa, koji su „bočno“, iz drugačije perspektive, bacali novo svetlo na političku misao dvojice „glavnih junaka“. I upravo si ti „bočni junaci“ kako ona sama kaže, postajali skrovita mesta njenih istraživanja, na koja je odlazila sklanjajući se od glavnog toka. Tu su Mita Cenić, Avram Petronijević i, posebno, Pera Todorović, koji su svi predstavljeni i u knjizi *Ruske ideje i srpske replike*.

Ali, ni sve to ne bi bilo dovoljno da bi se došlo do suštinskog, kopernikanskog preokreta u tumačenju ključnih ličnosti i tokova srpske političke misli. Ovaj kopernikanski preokret bio je moguć zahvaljujući temeljnom poznavanju različitih struja ruske leve misli što je omogućilo da Latinke Perović prodre do najdubljih slojeva ključnih tokova srpske političke misli i da ih precizno smesti u kontekst istorije idejnih transfera i odatle ponudi sasvim drugačije tumačenje moderne istorije Srbije. Ključni nalaz Latinke Perović je da ideje Svetozara Markovića i Nikole Pašića nisu deo evropskog kompleksa političkih ideja, već da se njihovi koreni nalaze u ruskom narodnjaštvu, u Lavrovljevim idejnim konceptima, čiji su osnovni postulati alternativa građanskim i liberalnim idejama. Oni su alternativa, jer u svom centru imaju ciljeve kao što su udruživanje rada, zajednička svojina i izjednačavanje države i društva, što je tačka na kojoj se narodnjački socijalizam oslanja na tradicionalne slovenske ustanove opštinu i zadrugu kao garancije očuvanja slovenstva od Zapada.

Tako se dolazi do drugog narativa o novijoj srpskoj istoriji, po kome do suštinskog zaokreta ka Zapadu i modernoj demokratskoj državi suštinski nije ni došlo, a radikali nisu postali parlamentarna, evropska, demokratska stranka, već su do kraja ostali verni narodnjačkom razumevanju partije i države kroz koncept narodne, odnosno partijske države, na čelu sa vojno hijerarhijski ustrojenom partijom i neprikosnovenim vođom. Da bi to dokazala Latinke Perović je veliki deo svog opusa posvetila i njihovim političkim protivnicima, u prvom redu vodećim naprednjacima, Milanu Piroćancu na prvom mestu. To kontrastiranje pomoglo je da uvidi da su radikali bili protivnici modernizacije i evropeizacije Srbije, da su oni unutrašnje političko i spoljnopolitičko uporište našli u Rusiji sa osnovnim ciljem

da Srbija ne ponovi put zapadne civilizacije i time ugrozi svoju slovensku suštinu, koja se vidi kao suprotnost evropskoj civilizaciji.

U tom ključu Perović tumači i „zlatno doba srpske demokratije“ od 1903. do 1914. godine, kao i period Kraljevine SHS kojoj je Pašić dao suštinski pečat do svoje smrti 1926. godine. Jer, ne treba zaboraviti – Pašić je 45 godina bio na čelu NRS, 48 godina bio je poslanik, 25 puta predsednik Vlade. Zbog toga Perović tvrdi da je upravo on političar koji je odredio političku istoriju Srbije, dajući joj ključni, narodnjački pečat. Njegova zaostavština je, po Perović, partijska država koja isključuje podelu vlasti, institucije i vladavinu prava i ima fiksni cilj – ostvarenje „zavetne misli“, oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda.

Ovakvo novo tumačenje osnovnih tokova političke misli i prakse u Srbiji od sredine 19. veka pomoglo je Latinki Perović da srpski i jugoslovenski komunizam stavi u drugačiji idejni i istorijski kontekst, ukazujući na dubinske temelje na koje je komunizam došao posle 1945. godine, što mu je omogućilo čvrstinu i postojanost kakvu nisu imali slični sistemi u Istočnoj Evropi. Takvo dubinsko sagledavanje ideoloških izvora srpskog socijalizma i radikalizma postalo je i okvir za tumačenje pojave Slobodana Miloševića i ratova 90-ih, ne kao iskliznuća srpske istorije, već, naprotiv, kao deo kontinuiteta suprotstavljanju modernizaciji i evropeizaciji utemeljenih još sredinom 19. veka. Takvi zaključci čine delo Latinke Perović prelomnim u tumačenju novije srpske istorije, a knjiga *Ruske ideje i srpske replike* na najkompleksniji način donosi čitaocima suštinu ovog kopernikanskog naučnog preokreta.

Aleksej Timofejev

*Vanredni profesor
Filozofski fakultet
Univerzitet u Beogradu*

Pre svega sam hteo da kažem da je meni velika čast i zadovoljstvo govoriti ovde pred poštovanom auditorijumom. Ja se sećam da smo se dogovarali o razgovoru u vezi s ovom knjigom još daleke 2019. godine, nažalost puno toga se izdešavalo od tog vremena, mnogo ljudi je otišlo, mnogo loših stvari se još dešava, ali srećom mi smo tu i možemo da se okupimo i da podelimo naša mišljenja o ovoj divnoj knjizi.

Osećam potrebu da podelim ne teoretska znanja, već lične osećaje koji me vezuju za ovu knjigu. Ova knjiga za mene je povezana s dve meni drage i veoma bliske ličnosti, sa Andrijom Šemjakinom, mojim starim prijateljom i dobrim drugarom, i sa poštovanom Latinkom Perović, istoričarkom od nemerljivog autoriteta i ugleda. Početak moje naučne karijere je povezan

sa savetima Andrije Šemjakina, ali i sa mojom mentorkom na doktoratu odbranjenim 2002. sa Ljudmilom Kuzmičev, još jednom dobrom profesorkom koja je takođe dobar prijatelj Latinke Perović. Ljudmila Kuzmičev u mom prvom dolasku u Srbiju uputila me je na jedno izdanje, koje je doprinelo mom izboru prve naučne teme u vezi sa Srbijom. Knjiga o kojoj danas govorimo ima jedan delić, koji verovatno među svim podsticajnim pričama i diskusijama o razvoju srpskog liberalizma, o parlamentarizmu, o modernizatorskim tokovima, možda bi ostala ovde neopažena. Međutim, za mene ovaj deo ove knjige izuzetno je značajan zato što je od njega počeo moj put ka mojoj master tezi i doktoratu. To je uvod u knjigu o srpskoj politici u staroj Srbiji. Taj kratak referat Pere Todorovića je bio priređen 1997. godine. Dobio sam tu knjigu baš te godine uskoro po izlasku. Meni je bilo veoma interesantno kako je jedna mala zemlja na Balkanu, sa ograničenim kapacitetima, uspela da stvori pametnu, razgranatu i na kraju uspešno organizovanu mrežu i na taj način uspela da ostvari nešto što nisu uspevale da urade neke velike države, da očuva svoj narod u uslovima kulturnog i političkog rivalstva u jednoj susednoj većoj carevini sa ne baš uređenom unutrašnjom politikom. Naravno, kasnije shvatio sam da to nije bio samo srpski specifikum, da su slične instrumente imali i Grci i Bugari. Shvatio sam da su te zanimljive organizacione strukture nastale endemski i konvergentno. U svakom slučaju, od te knjige Pere Todorovića, koju je priredila za objavljivanje poštovana Latinka Perović, od čitanja tog elaborata nastao je moj interes za temu na kojoj sam kasnije odbranio master rad (1999) i doktorat (2002).

Knjiga Latinke Perović *Ruske ideje i srpske replike* predstavlja za nas jedan veoma specifičan (sada govorim ne samo kao institutski, već donekle i kao univerzitetski saradnik) visoki domen u školovanju, visoki domen u radu sa omladinom, ali i u njenom ličnom radu. Naravno, opus Latinke Perović posmatram kao vrhunski obrazac priređivanja izvora. Nažalost znamo da postoje dve krajnosti u priređivanju izvora. Jedna krajnost jeste potpisivanje priređenih izvora svojim imenom i prezimenom i njihovo pretvaranje u monografiju. Druga krajnost je objavljivanje izvora sa kratkim uvodom od pet, šest strana i uz dvadesetak pratećih fusnota. Jednom sam razgovarao u vezi s tim sa pokojnim Andrijom Šemjakinom. Moram da navedem njegov stav povodom takve pojave: „Vidiš Aleksej, treba da više vremena posvetimo priređivanju izvora, fusnota i uvodne studije“. Odgovorih da je to već uhodan sistem i način priređivanja nekih višetomnih edicija, da (vraćam se u ulogu institutskog čoveka) svi mi znamo koliko se broje bodovi i poeni i da se dobija mnogo poena za monografiju, da se uopšte ne dobijaju za objavljivanje izvora; da potrošiš isto toliko vremena za kvalitetno priređivanje izvora kao i za pisanje dobre monografije, a ona se posle ne boduje

ni kao pola članka. Pobio je sva moja jadikovanja veoma lapidarno: „Da, ali ti pogledaj Latinkina izdanja.“

To i zapravo jeste metodološki i nastavni značaj zbornika Latinke Perović o kojem mi govorimo – zlatni obrazac načina rada sa izvorima. Ona pruža uvid u kvalitetno korišćenje izvora. Njeno izdanje ima dugu opsežnu studiju na samom početku i posle toga obimne i iscrpne komentare, potrebne za tumačenje građe. Prikupljeni u knjizi *Ruske ideje i srpske replike* uvodi nam daju metodološki vrednu ideju kako treba da ih formiramo, jer ako se mi bavimo izdavanjem izvora, moramo da imamo uvid u to kojoj svrši ono služi. Nažalost, relativno često vidimo u srpskoj istorijskoj nauci da se objavljuju izvori samo po principu: našao sam nešto što nije objavljeno, hajde to da objavimo. To jeste značajna stvar da moramo pretvarati nepoznate i novopronađene izvore u knjige i činiti ih dostupnim. Ipak, u isto vreme je jako bitno imati u vidu, na kraju krajeva, neku opštu konstrukciju koju gradimo od izvora. Od objavljenih izvora koje je priredila Latinka Perović, kao što vidimo na osnovu njene knjige, izgrađena je čvrsta konstrukcija koju ne možemo da poljuljamo, ne možemo da pomerimo površnom kritikom. Opšta pregledna monografija može da bude poljuljana novim kritičkim osvrtom; konstrukcija napravljena od članaka može da bude poljuljana još lakše nego jedna monografija, ali konstrukcija koja se sastoji od više objavljenih izvora u okviru zbornika nepomerljiva je. Pomeranje takve konstrukcije je mnogo teža i mnogo problematičnija stvar u naučnoj kritici.

Ova knjiga za istraživača srpske istorije 19. i 20. veka daje odgovor na jedno zanimljivo pitanje. Moram da priznam da je mene ovo pitanje zanimalo još od studentskih dana. To je pitanje o paradoksalnoj pojavi: zašto su se balkanske partije čija je ideologija bila najbliža komunističkim idejama (u Srbiji i donekle u Bugarskoj) uz toliki žar u 19. veku povezivale sa Rusijom, u tom trenutku najretrogradnijom državom čije je uređenje najbliže feudalističkom; s državom koja je predstavljala nešto suprotno od radikalnih ideala – ako se ti ideali sagledavaju iz ugla levice i desnice. Šta je vezivalo Pašića i njegovo okruženje sa Rusijom? Priređeni izvori u ovom izdanju pružaju odgovore na ovo pitanje. Odgovore koji se temelje na dubljem tumačenju istorijske građe, na dubljem razumevanju razvoja srpskog društva, na dubljoj analizi unutrašnjih podela kojih ima ili, nažalost, nema u našem društvu. Kada kažem da nažalost nema, zapravo mislim na veštačku težnju prema jedinstvu u stavovima i na izopštavanje neistomišljenika iz društva. Zapravo ponekad su određene podele u društvu korisne za uspostavljanje ravnoteže, za uspostavljanje stabilnih višepartijskih sistema. Kad je društvo previše monolitno, kad je društvo previše jednako, onda to donosi specifičnu prednost, koju su nazivali (to je bio omiljeni citat Andrije Šemjakina) „rajem malog čoveka“. Srbiju su nazivali tako jer

je „malom“ čoveku u njoj bilo lepo živeti. Sa druge strane, to je donosilo i određene nelagodnosti u političkom smislu jer, uz sve prednosti, u ovim okolnostima nema prirodnih političkih podela. Usled toga dolazi do „jednoipopartijskog“ sistema, do pojave samoniklog autoritarizma, do specifičnog položaja kritičkih intelektualaca. Jedne od trajnih tekovina srpskog društva – veći nivo homogenosti i socijalne jednakosti.

Kako su srpsku socijalnu jednakost tumačili srpski intelektualci, kako su oni u tumačenju tog sistema pokušavali da se oslone na ruske ideje, to je detaljno, duboko i studiozno obrazloženo na stranicama knjige *Ruske ideje i srpske replike*. Kao što je veoma lepo na početku seminara kazao kolega D. Subotić, radi se o idejama koje teško možemo da nazovemo izvorno ruskim. Dakle, tu se radilo o prelivanju ideologije koja je potekla iz nemačkog idealizma 30-ih godina. Već je u 19. veku o tome pisao i Aleksandar Hercen, koji je tvrdio da su francuski socijalizam i nemački idealizam bila dva izvora koja su napajala ruski revolucionarni pokret 30-ih godina.

Ipak bih postavio dodatno pitanje. Zanima me koliki je bio uticaj na ruske revolucionare nemačkog „Felkiše pokreta“ koji se razvijao u isto vreme. To nemačko „narodništvo“ (u bukvalnom prevodu) takođe liči na rusko „narodništvo“. Imali su isti izvor – nemački idealizam, mada je to samo po nazivu isti pojam. Ali koliko je ovo nemačko „narodništvo“ moglo, odnosno nije moglo da utiče na srpsku političku misao i zašto? Imali su više neposrednih susreta jer se više srpskih intelektualaca školovalo na nemačkom kulturnom području. Primetićemo da se iz nemačkog „Felkiše pokreta“ nakon određenog vremena pojavio i „nacionalsocijalizam“. Kao što se iz ruskog narodništva i nakon više mutacija pojavio internacionalistički boljševizam. To je bio suprotni put evolucije, nemački pravac je sve više potencirao svoju nacionalnu sredinu, za razliku od ruskog „narodništva“ u okviru kog se u većoj meri razvijao internacionalni put. Zašto su u Srbiji ideje „narodništva“ krenule putem levice početkom 20. veka? Koja je ovde bila uloga ruskih revolucionarnih ideologa? To je jedno od inspirativnih pitanja...

Na kraju, moram da konstatujem da knjiga o kojoj mi danas govorimo predstavlja, kao i druge Latinkine knjige, štivo koje je zanimljivo pročitati nekoliko puta, jer svaki put u toliko velikoj količini podataka, imena i datuma mogu da se nađu neke nove podsticajne ideje. Duboke analize i razmišljanja koja podstiče knjiga *Ruske ideje i srpske replike* moraju biti korisne, ne samo za naše starije kolege, nego i za mlade generacije, za studente, odnosno za sve ljude koji postavljaju inspirativna i hrabra pitanja. Teme kojima se knjiga bavi podstiču na razmišljanje, a kada ćemo da razmišljamo nego onda kada smo mladi duhom i kada smo spremni za postavljanje različitih hipoteza i pobijanje, ne samo tuđih, već i vlastitih pretpostavki.

Olga Manojlović Pintar

Viša naučna saradnica

Institut za noviju istoriju Srbije u Beogradu

Knjiga o kojoj danas govorimo u formalnom, ali i u suštinskom smislu jedna je u nizu knjiga u kojima je Latinka Perović, ispisujući intelektualne i lične biografije društveno relevantnih i uticajnih, ali i onih odbačenih i proskribovanih pojedinaca, onih koji su izgubili pozicije i bili prinuđeni da napuste zemlju zbog načina na koji su, ne nužno, delovali, već pre svega mislili i pisali, otkrivala nove činjenice i ponudila svoja tumačenja istorije Srbije i Jugoslavije, ali i Rusije 19. i 20. veka. Latinka Perović je priređivala radove sačuvane u rukopisima, korespondenciju, dnevnike, iznova iščitavala već objavljena dela i kroz njih analizirala društvo u kome su živeli i kontekst koji su kreirali. U tom smislu, *Ruske ideje i srpske replike* mogu se smatrati delom jedne iste knjige koju Latinka Perović piše godinama.

Izborom jedinstvenih ličnosti i unikatnih istorijskih fenomena, Latinka Perović je ispisivala društvenu i intelektualnu istoriju Srbije, njene domete i ograničenja, ali je pružila i značajan doprinos boljem razumevanju političke istorije. I u delima u kojima se bavila širim društvenim pitanjima (*Između anarhije i autokratije*) ili konkretnim događajima (*Zatvaranje kruga*), ili organizacijama (*Od centralizma do federalizma – KPJ u nacionalnom pitanju*), kroz njih su uvek su provejavale originalne biografije ljudi, čija su dela na različite načine privukla pažnju Latinke Perović. U svakom od pojedinaca o kojima je pisala prepoznavala je paradigmatične segmente koji su odslikavali suštinu širih društvenih fenomena ili događaja o kojima je pisala.

Njene knjige *Planirana revolucija*, a zatim *Rusko-srpske revolucionarne veze*, *Ljudi događaji knjige*, *Srpski socijalisti 19. veka*, *Prilog istoriji socijalističke misli*, *Zoran Đinđić i srpsko društvo*, *Dominantna i neželjena elita*, uvek su bile povod za dijalog, dispute, pa i etiketiranja. Pružale su autentično tumačenje utemeljeno u promišljanju istorijskih izvora i njihovih interpretatora.

U ovoj knjizi, kako piše u predgovoru, nastaloj na nagovor Andreja Šemjakina i Dubravke Stojanović, autorka je objedinila predgovore iz dela koja je pisala i priređivala. Tu su se našli tekstovi o Aleksandru Hercenu, Pjotru Lavrovu, Mihailu Bakunjinu, Petru Kropotkinu, Vladimiru Iljiču Lenjinu, a u delu o jakobinizmu i blankizmu pored ostalih i o Sergeju Nečajevu, Pjotru Tkačovu, Nikolaju Černiševskom. Od srpskih ličnosti o kojima je pisala, tu su predgovori za knjige o Nikoli Pašiću, Miti Ceniću, Avramu Petroviću, Peri Todoroviću. U širokom vremenskom raspon, u od ranih dvadesetih godina 19. veka do kraja 20, ona je pred čitateljicama i čitaocima oživila ljudske sudbine i jasno ukazala na društvene i političke okvire

u kojima su delovali i koje su svojim aktivnim angažmanom pokušavali (i samo retko) uspevali da izmene.

Knjigu *Ruske ideje i srpske replike* sam doživela kao mapu na kojoj su iscrtani putevi idejnih i kulturnih transfera na kojoj su stajne tačke predstavljali upravo navedeni pojedinci. Tako je postavljen osnov za komparativnu analizu razvoja socijalističke misli u Rusiji i Srbiji. Poveznicu različitih tekstova koji su nastajali u različitim periodima, predstavlja prikaz idejnih i kulturnih transfera kao metoda kojim je dopisivan, menjan, ili pak učvršćivan postojeći društveni kontekst. Oni svedoče ne samo o prihvatanjima, već i antagonizacijama političkih ideja u Srbiji i Rusiji. Stoga, za mene, ovo nije knjiga koja samo prati jednosmeran linearan protok ideja i delovanja, već upućuje na idejne razmene i otkriva različitosti.

Svaka od ličnosti koje su objedinjene u knjizi predstavlja jedinstven primer, ali je njihovo preplitanje u ovoj knjizi očigledno. Preplitanje ne samo njihovih dela, već i sudbina. Centralna mesta u tekstovima predstavljaju redovi posvećeni konkretnim delima, ali onome što je bilo posebno važno u vremenu 19. veka – štampi, odnosno novinama u kojima su ovi izuzetni pojedinci objavljivali svoje članke i koje su mnogi od njih uređivali. Istakla bih, kao posebno zanimljiv primer o kome je Latinka Perović pisala, povezanost Pere Todorovića sa Lavrovom. Ona je pokazala kako su ne samo lična poznanstva, već pre svega, njihova spremnost da pišu u širokom spektru novina bila važan koridor tog transfera.

Predano uređujući radove ličnosti o kojima je pisala, autorka je zapravo skicirala društveni razvoj u Rusiji i u Srbiji tokom dinamičnog, i da se poslužimo Hobsaumovom interpretacijom, i „dugog 19. veka“, u kome su uspostavljene prve nacionalne države. Ona je pratila delatnost pojedinaca od kojih su mnogi svojom voljom, a retko i bežeći od političkog progona bili prinuđeni da napuste svoje zemlje i koji su svoj novi život najčešće pronalazili u evropskim univerzitetskim centrima.

Na izvestan način radovi sakupljeni u ovoj knjizi su rekonstruisali i transnacionalne aspekte njihovih biografija. Posebno je važno istaći da se iz ove knjige vidi kako je u evropskom okruženju kritika sredina iz kojih su dolazili intelektualci iz Rusije i Srbije dobijala novu argumentaciju i praksu, ali i da je unutar novog okruženja razvijena njihova kritičnost prema evropskim sredinama u koje su došli i od kojih su se vremenom neki od njih distancirali.

Ono što karakteriše „junake“ ove knjige je njihova idejna heterogenost, odnosno posebnost koja je postojala u krugovima (na prvi pogled) istomišljenika. Latinka Perović je prepoznala delikatne pozicije i različitosti među njima. Ono što je mnoge od njih suštinski povezivalo, Latinka Perović je imenovala kao ideologiju radikalizma i narodnjaštva.

Nakon čitanja ove knjige nameće se potreba novih traganja za odgovorima na pitanje angažmana mnogih od tih ličnosti i njihovih saradnika u Prvoj i Drugoj Internacionali, a posebno njihov odnos prema Marksovom i Engelsovom radu. Te snažne veze prvih evropskih socijalista, koje su i formalizovane delovanjem velikih međunarodnih institucija, iz današnje perspektive su tema koju treba iznova otvarati i iščitavati, razmišljati o različitim političkim slobodama i načinima artikulacije njihovih misli i delovanja.

Pre par dana sam pročitala tekst Branka Milanovića u kome predstavlja knjigu Kevina B. Andersona, *Marx at the Margins: On Nationalism, Ethnicity, and Non-Western Societies / Marks na margini: O nacionalizmu, etnicitetu i nezapadnim društvima*. Pokazujući Andersonovu argumentaciju o nužnosti uvođenja koncepta policentrične modernizacije, Milanović pominje čuveno Marksovo pismo Veri Zasulič u kome raspravlja o fenomenu seoske opštine, a koje nalazimo i kod Latinke Perović u ovoj knjizi, kao primer idejnog preispitivanja samog Marksa tokom poslednje decenije života. Dakle, činjenice koje su u ovoj knjizi iznete imaju veliki potencijal za dalju raspravu i nova čitanja.

Premisa ove knjige je pozicija intermedijalnosti ruskih teoretičara, mislilaca i političkih delatnika između evropskih i srpskih društvenih radnika, ali je važno naglasiti da ona ne isključuje, već naprotiv naglašava evropsko okruženje unutar koga su ove složene relacije izgrađivane. Ovi tekstovi su doprinos „debati o suštini radikalizma“ kako je to formulisao Andrej Šemjakin u Predgovoru predgovorima, odnosno debati sa istoričarima Milanom St. Protićem, Radenkovićem, Nikolom Žutićem, koji su korene radikalnog narodnjaštva vezivali isključivo za evropske uzore, „ali, avaj“, kako je Šemjakin zaključio, te debate „i dalje nisu prerasle u dijalog“.

Srdan Milošević

Docent

Pravni fakultet

Univerzitet Union u Beogradu

Naučni saradnik

Institut za noviju istoriju Srbije u Beogradu

U knjizi *Ruske ideje i srpske replike. Uvodi u čitanja istorijskih izvora* o kojoj danas govorimo Latinka Perović je skupila rezultate dugogodišnjih izučavanja istorije ideja odnosno političkih ideologija, ali je u konkretnom slučaju reč o specifičnom žanru: uvodima za kritička izdanja istorijskih izvora, istorijske građe. Uveren sam da je publikovanje istorijskih izvora jedan od najvažnijih zadataka istoričara, ali istovremeno i jedan od najzahtevnijih. Zato se sa velikim uvažavanjem za svaki takav napor, sa zadovoljstvom odazivam pozivu da o knjizi danas govorim.

Razume se, istoričar je kao naučnik dužan pre svega da objasni prošlost, verodostojno interpretira izvor. Ali kritičko priređivanje izvora je svojevrsna očigledna nastava. To je kao izvođenje eksperimenta pred posmatračem, kojem sasvim lepo može i da se verbalno objasni neka hemijska reakcija, ali kada je izvedena pred njegovim očima – to dobija novu dimenziju. Osim toga, kritičko priređivanje izvora je izazovno jer zahteva da čitaocu date šifru za čitanje izvora, bio on dokumentaran ili narativan. Malo ko je u srpskoj historiografiji pristupao tako predano tom zadatku kao Latinka Perović. Pada mi, razume se, na pamet Branko Petranović, koji je pretežno objavljivao arhivsku, dokumentarnu građu sa opširnim studijama, odnosno napomenama koje su same za sebe neretko male studije. Onoliko koliko sam se i sam tim poslom bavio, mogu da kažem da je besкраjno uzbudljiv, čini mi se neopravdano zanemaren, ako ne i potcenjen.

Prilozi u ovoj knjizi su studije o ličnostima sa akcentom na njihovom mišaoenom svetu. Idući od jednog do drugog markantnog pojedinca kojim se bave i za čije razumevanje predstavljaju ključ, studije objavljene u ovoj knjizi zapravo su studije o idejama i ideologijama, ali izložene na najkonkretniji mogući način, kroz biografije nosilaca tih ideja, istorično. Posmatranjem ljudi i događaja u njihovim kontekstima ideje, odnosno ideologije dobijaju na životnosti. Na taj način pred nama u ovoj knjizi nije nekakav mehanički redosled kao u nekom priručniku o političkim ideologijama (pri čemu nipošto ne potcenjujem važnost tog žanra), već se, naprotiv, vidi sva dinamičnost njihovog odnosa. Ideologije su u međusobnom odnosu – od dijaloga do sukoba – koji na stranicama ove knjige čitalac tako živo vidi pred sopstvenim očima.

I tu dolazim do poente o važnosti ovih uvoda: kako je i pisac predgovora Andrej Šemjakin naglasio, ili sam bar tako razumeo, Latinka Perović je kao priređivač izvora našla meru da, iako ništa ne može zameniti čitanje izvora, ipak svojim studijama obezbedi i samostalnu vrednost u smislu verodostojnosti interpretacije samog izvora. (Drugim rečima, ne moramo baš sve te izvode da pročitamo, nećemo biti na stranputici i ako se o njima obavestimo iz ovih studija, naročito ako nam nisu primarno u istraživačkom fokusu.) Mnogo više od strogo zanatskih komentara, daleko od svake prigodnosti, autorka je ovim svojevrsnim žanrom ovdašnjoj historiografiji postavila važan standard za tako važan posao kakav je publikovanje izvora.

Mnoštvo je tema koje su na stranicama ove knjige pokrenute, ali neću se izložiti opasnosti redukcionizma ako, prateći ideju same autorke, izdvojim dve. Jedna je sadržana, razume se, u naslovu knjige. Latinki Perović zaista pripada zasluga za skretanje dužne pažnje na ovu liniju uticaja na ideološke koncepcije u Srbiji koji su, dakle, dolazili sa ruskih izvora. Zaista je iznenađujuće odsustvo istraživanja ovog kanala u starijoj historiografiji, kao i svojevrsno ignorisanje u novijoj.

Druga je pregnantno izražena u pomalo *tojnbijevskoj* koncepciji „patrijarhalni odgovor na izazove modernizacije“. Ova druga metatema – da je tako nazovem – dosta je osjetljiva i zahteva pažljiv pristup kako bi se zaista razumela pojava koju Latinka Perović dobro identifikuje i objašnjava. Nije to jednostavna dihotomija, nisu nosioci patrijarhalnog odgovora nužno primitivci i neznalice, *zadribande* i *šoveni*. Jedan važan deo tog korpusa nosilaca patrijarhalnog odgovora na izazov modernizacije zapravo i sami usvajaju mnogo toga od, najopštije govoreći, modernih tekovina. Ali, to što Latinka Perović uočava, imenovao je svojevremeno Ulrich Veler kao „defanzivnu modernizaciju“. Njen je cilj da modernizuje sve što se može ili mora modernizovati, upravo kako bi nedirnutom ostavila suštinu pojave koju želi da zadrži. Na idejnom planu to se ovako manifestuje: „Taj poseban, u stvari, jedinstven način na koji je ruska inteligencija prihvatila sve zapadnoevropske ideje (nemački idealizam, francuski socijalizam, pozitivizam), pa i marksizam, Dostojevski je nazvao 'ruski aspekt' zapadnih učenja i sadržaj toga aspekta je ovako opisao: 'Njega čine oni zaključci iz tih učenja koji se, u vidu neobičnih aksioma, izvlače samo u Rusiji, dok u Evropi, kažu, niko ne sluti da mogućnost takvih zaključaka uopšte i postoji“ (Prema: L. Perović, *Ruske ideje i srpske replike*, 29).

Treći aspekt koji bih ovde još želeo da naglasim kao važan – zapravo da samo signaliziram tu dimenziju ove knjige jeste specifičnost ruskog marksizma, odnos ruskih preboljševičkih revolucionara prema Marksu (koji je bio ambivalentan, ali pretežno odbojan) i uslovljenost boljševičkog (sada već) marksizma prethodnom intelektualnom tradicijom narodnjačkog socijalizma u Rusiji. U tom kontekstu značajan prelom, koji će voditi trijumfu Marksa u ruskoj revolucionarnoj misli, takođe je vezan za ruske patrijarhalne ustanove. To je stalno tištalo ruske revolucionare. Zato Marks i piše u predgovoru prevodu *Kapitala* na ruski jezik 1881: „Sada se pita: može li ruska obščina, taj makar i jako potkopani oblik prastarog zajedničkog zemljišnog poseda, preći neposredno u viši oblik komunističke zajedničke svojine? Ili, mora li ona, naprotiv, pre toga proći isti proces raspadanja koji sačinjava istorijski razvitak Zapada?“ Dakle vidimo da je to jedna opsesija, nije Marksu ta upitanost došla iznebuha... Na to pitanje Marks daje gotovo pitijski odgovor: „Jedini odgovor koji je danas moguće dati na to jeste ovaj: postane li ruska revolucija signal za proletersku revoluciju na Zapadu, tako da jedna drugu dopunjuju, onda može sadašnja ruska zajednička zemljišna svojina poslužiti kao polazna tačka komunističkog razvitka.“ (K. Marks, *Manifest Komunističke partije*). To je dakle jedna simbolička tačka pomirenja ruskog revolucionarnog narodnjaštva i Marksa, odnosno marksizma. Iako je već mnogo o toj temi rečeno, ona se uvek iznova vraća i zahteva nove odgovore.

Zoran Bajin

Naučni saradnik

Univerzitetaska biblioteka „Svetozar Marković“ u Beogradu

Iako je knjiga *Ruske ideje i srpske replike* Latinke Perović nova, većina tekstova u njoj meni nisu bili nepoznati, a, uveren sam, ni drugim učesnicima razgovora. Ja sam ih čitao još od gimnazijskih dana, kada sam u *Službenom listu*, na nekom sniženju, prilično slučajno kupio Volkogonovljevog *Lenjina* i Šćogaljevlev *Aleksejevski ravelin*, i kada još nisam ni znao ko je zapravo Latinka Perović; pa u toku studentskih dana, kada sam to tek naslućivao i kada sam po zbirkama objavljenih istorijskih izvora jurio za činjenicama, imenima i zanimljivostima, kao da rekonstruisana istorija može tek tako izrasti iz njih; sve do sadašnjih, nešto zrelijih godina, kada sam počeo da više razmišljam o smislu, kontinuitetu i celini istorije, a naročito istorije Srbije. I, razmišljajući, došao sam do zaključka da postoji vrlo malo istinskih putokaza u tom traganju za smislom, a da je historiografsko delo Latinke Perović jedan od retkih i dragocenih izuzetaka. Svaki putokaz, naravno, ukazuje na pravac kojim se može krenuti ili ne krenuti, ići do kraja ili do prvog račvanja; ali nepostojanje putokaza ne znači veću slobodu izbora, već upravo nepostojanje izbora, pošto je svako tumaranje iznuđeno. U tom pogledu, ova knjiga mi je došla u ruke u pravom trenutku, da me navede da se podsetim svega pročitano, da pročitam propušteno i da, što je najvažnije, probam da u svojoj glavi predstavim celinu autorkinog pogleda na dva veka istorije Srbije u kontekstu ruskih idejnih uticaja, koja bi mi kasnije pomogla da sagledam i neke druge, istorijske, pa i životne celine.

Ja bih se u svom izlaganju ograničio na nekoliko ličnih utisaka o knjizi i nekoliko detalja iz nje. Detalji se najviše tiču srpsko-ruskih revolucionarnih veza, kako glasi i naslov jedne autorkine knjige. Suština tog odnosa je jasno sumirana u predgovoru Andreja Šemjakina, pa o njoj nije neophodno govoriti. Zanimljive su stranice o odnosu Mite Cenića prema Sergeju Nečajevu, a posebno ocena da je Cenić „posedovao psihološke pretpostavke za nečajevštinu“, ali da, zbog različitih političkih i društvenih okolnosti „klice nečajevštine nisu u njemu dovedene do krajnjih konsekvenci“.¹

Možda još zanimljivija srpsko-ruska paralela povučena u knjizi je porudjenje Lava Tihomirova i Pere Todorovića, uz sve sličnosti njihovih političkih sudbina, ali i razlike njihovih karaktera i društvenih okolnosti, na koje autorka ukazuje, kao i – tu ću preuzeti rizik spuštavanja na klizav teren – razlike nacionalnih mentaliteta.² Dok sam s pažnjom čitao te stranice,

1 L. Perović, *Ruske ideje i srpske replike (uvodi u čitanja istorijskih izvora)*, Sarajevo–Beograd 2019, 431–438, 493–494.

2 Isto, 621–623.

u imaginaciju mi se vratila jedna slikovita anegdota iz sećanja Vladimira Burceva, koji je i sam imao sudbinu da od revolucionara postane žestoki antikomunista-emigrant, ne odstupajući, istina, načelno sa demokratskih pozicija. On se, naime, setio kako je, prilikom svojih razgovora sa starim Tihomirovom o istoriji revolucionarnog pokreta, bio zaprepašćen grotesknim manifestacijama njegove religioznosti, pošto se nekadašnji ideolog tajne revolucionarne organizacije careubica krstio skoro pred svakim zalogajem.³ U vezi s tim krajnostima, autorka opravdano primećuje da je narodnjački socijalizam bio „pre eshatološki nego filozofski“. A iz eshatološkog gledanja na svet direktno proističe nehumanistička politička praksa. Tako se, u već spominjanoj autorkinoj knjizi *Srpsko-ruske revolucionarne veze* može pročitati sećanje Pere Todorovića na njegovo kratkotrajno učešće u radu jedne ruske revolucionarne grupe u Cirihi, čiji mu je pripadnik saopštio: „Starešina ovde ima pravo da ubije svoga člana koji ne sluša njegove zapovesti“.⁴ Paralela sa eshatološkim gledanjem na svet u lenjinističkoj ideologiji i obilnim prisustvom terora u lenjinističkoj praksi se sama po sebi nameće.

Autorka ovako opisuje „duhovni okvir“ u kome se formirao Lenjin: „On čita Marksa, i živi u Zapadnoj Evropi, ali, sve njegove glavne ideje imaju koren u ruskoj revolucionarnoj misli druge polovine 19. veka“. Uostalom, kao što autorka malo dalje navodi, Lenjin „nije prikrivao svoju vezanost za rusku revolucionarnu baštinu“.⁵ To me je podsetilo na jednu misao Živojina Balugdžića, koji je, uz sve svoje mane i nedoslednosti, bio jedan od najboljih poznavalaca socijalističke misli među Srbima svog vremena. On u svojoj knjižici *Boljševizam* iz 1921. godine citira jednu rečenicu Grigorija Zinovljeva koji je tvrdio da je Lenjin i u ranoj mladosti, kada se oduševljavao teorijama *narodovoljaca* „jednom nogom već bio u marksističkom taboru“. Balugdžić je na to ironično primetio da izgleda da je Lenjin „celog života stajao tako raskoračen“.⁶ O tome se svakako može mnogo sporiti, ali je jasno da je Lenjin, makar samo sentimentalnim delom svoje ličnosti, ostao vezan za svoje mladalačke ideale; a ja bih dodao i da je on ne samo bio fanatični dogmata, već, u političkoj praksi, i priličan oportunist (naročito 1917. godine), što se odrazilo na izvestan nered u njegovoj ideologiji. U svakom slučaju, ostaje činjenica da je ruska revolucionarna misao 19. veka implicitno dopirala do srpskih komunista i preko njihovog, ma koliko krhkog, kontinuiteta sa srpskim devetnaestovekovnim socijalizmom i preko misli samoga Lenjina.

3 В. Бурцев, В погоне за провокаторами, Москва–Ленинград 1928, 52.

4 Л. Перовић, Српско-руске револуционарне везе, Београд 1993, 90.

5 Л. Петровић, *Ruske ideje i srpske replike*, 310

6 Ж. Балугдић, *Большевизам*, Београд 1921, 122.

„Sam Hercen je pisao da Rusi ne poznaju Evropu već da vole svoju predstavu o njoj“, ukazuje autorka na jednom mestu u ovoj knjizi.⁷ Meni je prvi impuls nakon što sam pročitao tu rečenicu bio da je parafraziram u misao da Srbi ne poznaju Rusiju, već vole svoju predstavu o njoj, što je u našim danima tačnije nego ikad ranije. Upravo zbog toga je knjiga *Ruske ideje i srpske replike* i značajna i aktuelna, jer je jedna od glavnih mogućnosti koje ona čitaocu pruža bolje razumevanje srpske percepcije Rusije u prethodna dva veka. Ona ga može navesti na čitanje ruskih istorijskih izvora prilikom čijeg priređivanja je njen veliki deo nastao, a zatim i na dalje proučavanje ruske istorije; ali za razumevanje te predstave o Rusiji, koje je od ključne važnosti, to čak nije ni neophodan preduslov. Umesto toga, glavni preduslov je racionalno razmišljanje o sebi, razumevanje stvarnog mesta Srbije u – da se tako neodređeno izrazim – istoriji, oslobođeno fantazija sibirskih razmera, iza kojih se obično kriju lični ili možda čak kolektivni kompleksi niže vrednosti i, naravno, odbijanje da se prihvati neumitnost promena. „Traži se nova odbrana, umesto starog opijuma – novi, samo da se ne probudimo“, napisala je Latinka Perović krajem 1990. godine, u kritičnim trenucima za sudbinu ovog evropskog prostora, u predgovoru koji, preštampan, stoji na kraju *Ruskih ideja i srpskih replika* i koji stoga ima u sebi i nešto od epiloga.⁸ Taj opijum je, nažalost, odavno pronađen i sada, tridesetak godina kasnije, čini se da se kao sirovina prerađuje u nešto još gore i opasnije.

Opšte perspektive ne deluju naročito optimistično, ali ovom prilikom možemo biti srećni zbog činjenice da je jedna historiografska bašta dobro i savesno obrađena i da pred sobom vidimo zrele plodove tog truda uobličene u novu i korisnu formu.

Veljko Stanić

Istoričar iz Beograda

Latinka Perović – istoričarka ideja, društva i mentaliteta

Skica za biografsku studiju

U svet srpske i jugoslovenske historiografije Latinka Perović je stupila na odveć atipičan način, a da u njemu tokom narednih pola veka ne bi sačuvala i sasvim osobeno mesto. Budući od početka svojih istorijskih istraživanja ranih sedamdesetih godina prošlog veka u ulozi duhovnog autsajdera, nespjutana esnafskim razlozima i tradicijom historiografskog mišljenja kod nas, ona je mogla da, nakon u doktorskoj tezi minuciozno ispitane klasične

7 L. Perović, *Ruske ideje i srpske replike*, 46.

8 Isto, 745.

studije slučaja *Debata o nacionalnom pitanju u Nezavisnoj radničkoj partiji Jugoslavije 1923. godine*, svoja istraživanja usmeri ka istoriji ideja, pre svega političkih i društvenih, u Srbiji druge polovine 19. veka. U tom izboru bilo je i slobode i širine, ali i razumevanja teorijskih i tematskih uspona srpske i jugoslovenske historiografije tih godina koji su nagoveštavali mogućnosti prevazilaženja tradicionalne, pretežno događajne i političke istorije. To je vreme Boga Grafenauera u Ljubljani, Mirjane Gros u Zagrebu, Sime Ćirkovića i Andreja Mitrovića – navedimo samo njih – u Beogradu i ni najmanje ne čudi da je Latinku Perović za ove ljude i njihov misaoni svet često vezivalo i lično prijateljstvo, a svakako kolegijalna bliskost i zajednička naučna sudbina. Takođe, ne bi trebalo gubiti iz vida ulogu koju su, u formi svojevrsnog ženskog pera ili glasa, u preobražaju historiografije na evropskom planu u drugoj polovini 20. veka igrale znamenite istoričarke – neka mi bude dopušteno da samo iz francuskog primera navedem imena Mone Ozuf, Mišel Pero, Madlen Reberiju, Ani Kriežel, Elen Karer d'Ankos – pa s tim u vezi posmatrati i ocenjivati mesto Latinke Perović u istoriji srpske historiografije. Možda bi najprivlačnije poređenje bilo sa Mirjanom Gros: nošene velikim istraživačkim elanom, istančanog sluha za teorijska pitanja, istoriju historiografije i, naročito, jednu vrstu konceptualne istorije, obe istoričarke su se kretale od istorije ideologija (pravaške sa jedne i socijalističke i narodnjačke, pa i liberalne sa druge strane), ka istoriji društva i modernizacijskih procesa, do svojevrsnih intelektualnih biografija (Franje Račkog u slučaju zagrebačke profesorke, Stojana Novakovića, Milana Piroćanca i drugih u slučaju Latinke Perović).

Odvajajući se od središta političke moći, Latinka Perović nije prestala da u svom naučnom radu i ukupnom intelektualnom delovanju brani i naglašava tu distancu. Ona je odgovala njenom shvatanju nauke i nekonvencionalnom izboru tema koje će je zaokupljati tokom sledećih decenija. Dok brojne njene kolege nisu odolele zovu obnovljenog istorizma osamdesetih i devedesetih godina prošlog veka – pa i kasnije – Latinka Perović je već uveliko bila na drugoj strani, krećući se od istorije ideja ka istoriji društva i praveći, najzad, luk ka istoriji mentaliteta. Vodila se možda i onim savetom Stojana Novakovića sinu Mileti o značaju lične nezavisnosti u odnosu na državnu službu, o važnosti slobodne profesije i naučnog poziva. Milovan Đilas će tako u svom *Dnevniku* zapisati da je Latinka Perović neumornim radom od sebe „iskovala novu ličnost pisca“. Doista, njena sudbina kao da potvrđuje Cvajgovu misao po kojoj čovek kada jednom pronade sebe, više ništa ne može da izgubi.

U predgovoru delu *Ruske ideje srpske replike* pokojni profesor Andrej Šemjakin lucidno zapaža: „U cjelini gledano, model publikacije koji je predložila L. Perović i koji u sebi objedinjuje izdavanje dokumenata i istraživanje,

srušio je stereotipnost historijskih radova i postao novi tip historijskog djela. To, nažalost, nije primijetila srpska humanistička nauka, koja općenito suviše malo pažnje poklanja historiji historiografije, a pogotovo specifičnosti i razvoju njenih žanrova“. Ovo je prvi važan element koji bi trebalo naglasiti. Mada je postalo uobičajeno u domaćoj javnosti na delo Latinke Perović gledati kao na primenu teorije modernizacije u polju društvene istorije, njeno po mnogo čemu središnje delo, trilogija *Srpski socijalisti 19. veka* na kojoj je radila dvadeset godina, pripada istoriji ideja. Suprotno površnom, impresionističkom maniru, ta trilogija nije bila tek deo tada još popularne i razvijene istorije radničkog pokreta; ona je težila celini, totalitetu i kao što je sama autorka naglasila, predstavljala je posle Lapčevićeve *Istorije socijalizma u Srbiji* i knjige Sergija Dimitrijevića *Socijalistički radnički pokret u Srbiji 1870-1918*, prvo celovito delo. Ali još više od toga: to više nije bila istorija „pokreta“; ovog puta je to bila istorija ideja (ili bolje rečeno intelektualna istorija), dakle, spoj intenzivnog rada na izvornom tekstu (ulazak u tekst) u smislu njegovog unutrašnjeg čitanja i analize dela sa spoljnim pristupom koji preko ličnosti ispituje njene veze i mreže u društvenom kontekstu. Drugim rečima, akcenat je bio na sadržaju dela (političkog, filozofskog, naučnog itd.), ali i na njegovom povezivanju sa ličnošću autora i kontekstom u kojem ona stvara i deluje, tako da delo ne bude samo proizvod nego da i ono samo postane bitan faktor.

Utisak je da je za ono vreme to bio izrazito inovativan pristup, kao takav nedovoljno primećen, tim pre što je on dodirivao još jedno, neobično plodno polje koje se radalo osamdesetih godina, pre svega u francuskoj i nemačkoj historiografiji: istoriju kulturnih transfera. Naime, predstavljajući ličnosti, dela, individualne sudbine u srpskom socijalističkom pokretu (ili bolje rečeno u istoriji srpskog socijalizma 19. veka), Latinke Perović je morala dubinski da ispita njihove veze, odnose, prožimanja kako sa Zapadnom Evropom tako i sa Rusijom. Na jednom mestu Fernan Brodel piše, a ja citiram prema Trajanu Stojanoviću, da „kultura koja ništa ne podražava gubi svoju dinamičnost, a da kultura koja sve podražava gubi samostalnost, bitnost, svoj identitet. Svaka kultura koja hoće biti i dinamična i specifična mora da podražava – da usvaja – i da odbija tuđa iskustva“. Na ovoj igri ogledala, susretanja, ugledanja i odbijanja, na evropskoj pozornici se od 18. veka odvija jedna često nedovoljno poznata istorija, koje najčešće ne sledi ritam političke istorije, nego ima svoju dinamiku, svoje korene, predispozicije i afinitete, prekide i obnove. Proces prekograničnih razmena, između nacija i različitih kulturnih zona naročito je obeležen usvajanjem, preradom, prilagođavanjem, prevođenjem nekog kulturnog objekta u smislu ideja, praksi, modela (npr. filozofske, naučne ili političke doktrine, recepcijom pisca, medijatorima itd.). Glavni predstavnik istorije kulturnih

transfera Mišel Espanj piše da transferi mogu biti bilateralni ili triangularni i da njihovu osnovu ne predstavlja obična emigrantska grupa nego pojam „mreže“. Nije nimalo slučajno što je u procesu rada na *Srpskim socijalistima 19. veka* Latinka Perović u ovom duhu priredila čitav niz izvora, što na koncu čini knjigu koja je povod našem današnjem razgovoru. Ona je tako mogla da prati jednu dubinsku istoriju koja je ostajala ispod klasične političke hronologije i njenih glavnih događaja kojima je tradicionalna historiografija zahvaljujući pozitivističkim kanonima 19. veka ostajala verna. Da nije reč o slučajnosti, nego o originalnom istraživačkom usmerenju, potvrdila je i knjiga *Planirana revolucija* u kojoj autorka prati transfere u drugom smislu: transfere jakobinizma i blankizma u rusku sredinu.

Drugi deo ovog kratkog obraćanja bih posvetio pomenutom pitanju modernizacije odnosno Latinki Perović kao istoričarki društva i mentaliteta. Kako piše Milan Subotić, „četiri decenije obimnog naučnog rada Latinke Perović obeležava uvid da se novija istorija Srbije može produktivno interpretirati kao drama zakasnelih i, više puta ponavljanih, pokušaja 'modernizacije' u cilju stvaranja moderne države i kompleksnog, unutrašnje diferenciranog društva koji svoje uzore nalaze u novovekovnom modelu zapadno-evropskog političkog i društvenog razvoja“. Poticaji za „paradigmu razvoja“ ili teoriju modernizacije mogli su, van okvira ličnog političkog iskustva, da u delu Latinke Perović dođu i iz one generacije sovjelogologa nazvane revizionističkom, a koja je modernizaciju (u okviru Ruske revolucije) videla „kao neizostavan faktor istorijskog procesa“. Naša autorka je nesumnjivo dobro poznavala rusku historiografiju iz devedesetih godina, njene poglede na koncept „modernosti“ pa je i u tom smislu dijalog sigurno bio plodan. Ne ulazeći u detalje, želeo bih samo da podvučem ulogu prosvetiteljstva koje je koren ovih pitanja. U tom smislu, Latinka Perović je, uz Simu Ćirkovića, izraziti sledbenik Stojana Novakovića i njegovog shvatanja istorijske nauke, ali i njegovog razumevanja mesta Srbije u Evropi. Štaviše, istraživanja Sime Ćirkovića o romantičarima i kritičkim istoričarima u srpskoj historiografiji 19. veka Latinka Perović je shvatila i kao širi odnos tradicionalista i modernista u Srbiji, naročito posle sticanja državne nezavisnosti 1878. godine.

Međutim, već pominjani Trajan Stojanović ili neki savremeni autori kao ugledni grčki profesor Pashalis Kitromilides govore o nezavršenoj prosvetćenosti na Balkanu i nema sumnje da bi se Latinka Perović s time složila. Želeo bih, međutim, da ovaj problem zaoštrim u vidu pitanja, doduše jednog od onih na koje obično nema tačnog ili zadovoljavajućeg odgovora. Naime, baveći se društvenom istorijom Srbije u 19. i 20. veku Latinka Perović je neretko podvlačila reč mentalitet, označavajući time kolektivno, patrijarhalno nasleđe dugog trajanja. Do toga je mogla doći i iz Novakovićevog

suptilnog čitanja narodne tradicije u kojoj se nalazi „najdragocenija građa, građa za upoznavanje duhovne fizionomije narodnoga javnoga mišljenja, građa potom za izučavanje psiholoških osobina i intelektualne visine javnog mišljenja, kojom se dubina ili plitkoća narodnoga suda objašnjava“.

Filip Arijes ističe da postoje dve mogućnosti u razlikovanju mentaliteta. Jedna je u uočavanju razlika sa nekim prošlim vremenom, kada nam se nešto čini potpuno stranim i neprihvatljivim, a druga je u prepoznavanju onoga što iz prošlosti preostaje i u savremenom društvu. Ova druga perspektiva lako se prepoznaje u delu Latinke Perović. Da li se trajnost tog mentaliteta, a mogli bismo da umesto ove reči upotrebimo i druge koncepte (Kitromilides npr. odbacuje postojanje jednog određenog „balkanskog mentaliteta“), isprečila snovima prosvetljenosti? I da li, pomalo paradoksalno, savremeni čovek zapadne civilizacije (i ne samo nje) ostaje nemoćan pred dubinskim naslagama iz prošlosti, „mentalnim strukturama“ i „vizijama sveta“ koje označavaju, kako kaže Arijes „koherentne i snažne crte psihološkog totaliteta koji se savremenicima nameće, a da oni to i ne znaju“? Drugim rečima, da to izrazimo na teorijski način: jesu li u središtu izučavanja istoričara promene ili kontinuitet, događaji i procesi ili strukture? Svojim opsegom, uvidima i raznovršnošću, delo Latinke Perović otvara prostor da se za odgovorima na ova pitanja traga i dalje.

Tomislav Marković

Pisac i kolumnista

„Moćna organizacija, prožeta fanatičnom verom, organizacija koju je sam Todorović upoređivao sa verskom sektom, stavljala je kolektivnu volju iznad svake posebne istine i iznad svake pojedinačne sudbine“, piše Latinka Perović povodom nastojanja Narodne radikalne stranke da politički i moralno likvidira Peru Todorovića. Nadmoć kolektiva nad pojedincem priziva citat iz knjige *Glib i krv* koju je takođe priredila Latinka Perović. U jednom intervjuu Bogdan Bogdanović, govoreći o restaljinizaciji Srbije nakon Osmе sednice, kaže: „Jedna od osobina tog našeg primitivnog mentaliteta jeste i porazno uskraćivanje prava na ličnost, neprihvatanje ličnosti, naročito ako je drukčija, druga, drugoslovna... Ako niste 'naš čovek', niste čovek uopšte. Najzad, ne voli se ni usamljeni pojedinac“.

Moglo bi se reći da je uskraćivanje prava na ličnost zajednička osobina svih predstavnika ruske narodnjačke misli kojima se Perović bavi u grandioznoj knjizi *Ruske ideje i srpske replike*, samo se razlikuju idoli kojima pojedinac treba da bude podređen. Čak i Aleksandar Hercen kog Isaija Berlin u *Ruskim misliocima* portretira kao apostola slobode, mislioca koji se odlučno odupirao nastojanjima da pojedinačno ljudsko biće bude

žrtvovano apstraktnim opštim ciljevima, ipak je protivrečio sebi i nalazio kumire kojima se čovek može pokloniti.

Berlin piše da je Hercen uviđao kako ima nečeg apsurdnog u samom činu postavljanja pitanja kao što su: „U čemu je smisao života“ ili „Koji je primarni cilj ili primarni obrazac ili primarni smer istorije“, što je smatrao otkrićem dostojnim genija, bar kad je u pitanju njegova epoha. Danas je jasno šta je problematično u ovim pitanjima: ako postoji neki opšti smisao života ili ako istorija ima određeni obrazac, pojedincu ostaje samo da se povinuje tom smislu i onom ko ga je otkrio, odnosno da pokuša da pronikne u osnovni smer i cilj istorije, i da sopstvene težnje, ideje, želje i ciljeve uskladi sa njima.

Mistično klanjanje pred ruskim kožuhom

Hercen je pisao da se istorija ne odvija po nekom već unapred napisanom libretu, već da je ljudi sami stvaraju. „U istoriji je sve improvizacija, sve sloboda, sve *ex tempore*“, piše Hercen u delu *Sa druge obale*. A na drugom mestu: „Podređivanje pojedinca društvu – narodu – čovečanstvu – ideji – predstavlja produžetak ljudskog žrtvovanja. (...) Pojedinaac, koji čini istinsku, stvarnu monadu društva, oduvek je bio žrtvovan nekom opštem pojmu, nekoj zajedničkoj imenici, ovoj ili onoj zastavi“. Međutim, Hercen nije bio samo propovednik slobode ličnosti, već i – kako kaže Latinka Perović „rodonačelnik narodnjačkog socijalizma, ideologije narodnjaštva“.

Za njega je Evropa bila umirući svet koji je dostigao svoj zenit, dok buduća sudbina čovečanstva pripada mladim narodima (istini za volju, Rusi sredinom 19. veka nisu bili baš u prvoj mladosti, kao ni ruska država, ali da to ostavimo po strani). Kao i drugim pripadnicima ruske inteligencije, i Hercenu se činilo da forme zapadnoevropskog društva stešnjavaju i okivaju ličnost, da to „nivelira ljude, ubija originalnost, briše individualne odlike, pretvara pokolenja u kulturno, dobro dresirano stado“. „Zapadnoevropske forme, pod kojima je podrazumevao građansko društvo, Hercen je smatrao pogubnijim za razvoj ličnosti od forme ruske opštine“, piše Perović.

Hercen je idealizovao rusku opštinu, smatrajući je zalogom i modelom društva budućnosti, a idealizovao je i ruske mužike, i pozivao odnarođenu inteligenciju da krene u narod, da uči od njega. Rusija ne mora da ide istim putevima kao Evropa, već može da preskače pojedine razvojne faze, tako da se njena zaostalost može tumačiti kao prednost. Ruska seoska opština je sačuvala „prirodni, poluidivlji način života“ koji je navodno više odgovarao onome o čemu je sanjala Evropa od onoga što je činilo njenu stvarnost. Na ove Hercenove ideje Turgenjev je odgovarao oštrom ironijom, zamerajući mu da se „mistično klanja pred ruskim kožuhom i u njemu vidi veliku blagodet, novinu i originalnost budućih formi“.

Mit o truloj Evropi

Jedno je bila Evropa o kojoj je od detinjstva čitao i sanjao, a nešto sasvim drugo Evropa u kojoj se obreo nakon napuštanja Rusije. Hercenu se činilo da samo jedna četvrtina zapadnog sveta liči na njegovu svetlu, idealističku predstavu (kao da je to malo), dok su mu one preostale tri tamne četvrtine koje ranije nije video, jer je živio u Rusiji, sada neprestano bile pred očima. Razočaranje nakon sloma revolucije 1848. godine samo je učvrstilo Hercenovu veru u alternativnu budućnost koja će poteći iz ruskog naroda, a ne iz trule i umiruće Evrope nesposobne za velika dela.

Ima nečeg pomalo komičnog u Hercenovoj zaslepljenosti i mitu o zalasku evropske civilizacije koji je bio tako drag različitim strujama mišljenja ruske inteligencije. Dovoljno je podsetiti na nekoliko elementarnih činjenica da bi to postalo očigledno. U godini kada su Ogarjov i Hercen pokrenuli časopis *Kolokol* u kojem su objavljivala pomenuta mišljenja, u Parizu izlaze *Cveće zla* Šarla Bodlera i *Gospođa Bovari* Gistava Flobera, dva književna dela koja će u velikoj meri trasirati put poezije i romana za budućnost, dela čiji uticaj seže duboko u 20. vek. Izgleda da te stroge, čvrste, odbojne evropske forme koje niveliraju ljude, ubijaju originalnost i brišu individualne odlike, i nisu tako efikasne kako su poklonici narodnjaštva zamišljali.

Perović u Hercenovom delu vidi velike protivurečnosti, jedna od ključnih je ova koju smo opisali: „On je pridavao veliki značaj slobodi ličnosti. U isto vreme, opštinu, koja je apsorbovala ličnost, smatrao je alfom i omegom ruske budućnosti“. Druga važna protivurečnost je u tome što „nije verovao u progres kao zadati cilj, ali je zanemarivao savremenost zarad budućnosti“. Uprkos glorifikaciji slobode i ljudske ličnosti, u krajnjem ishodu sve je podređeno budućem velikom događaju, preobražaju društva, novoj istorijskoj epohi. A ako je ispunjenje i konačni smisao u dolazećem carstvu nebeskom na zemlji, onda neminovno sledi da je današnje pokolenje samo puko oruđe tog budućeg raja.

Začetak budućeg jednoulja

Potonja protivurečnost još je vidljivija kod Petra Lavroviča Lavrova. On stavlja u centar razvijenu ličnost koja je nosilac celokupnog progressa u ljudskoj istoriji. Da bi služila svetoj ideji progressa, ličnost je dužna da se odrekne sopstvenih htenja, planova, lične sreće, životnih dobara, tako da dobrovoljno postaje oruđe napretka i sekularne verzije carstva budućeg veka. Samim tim, pojedinačna ličnost prestaje da bude cilj i ispunjenje istorije i pretvara se u sredstvo, prinoseći sebe na žrtvu progressu.

Slično protivurečje nalazimo u Lavrovljevoj ideji o kritički mislećim ličnostima koje treba da stvore i predvode monolitnu borbenu partiju, koja će raditi za narod i pripremati ga za revoluciju. Kako kritički misleće ličnosti da se uklope u monolitnu organizaciju, a da istovremeno ne prestanu da budu kritičke i misleće?

Tu se već javlja začetak budućeg jednogumlja, odnosno stavljanja kolektivne volje iznad svake posebne istine i iznad svake pojedinačne sudbine. Monolitnost partije je neostvariva bez pokoravanja njenih članova, bez autocenzure, gušenja sopstvenih misli, sumnji i nemira. Za partiju koja treba da izvrši revoluciju, okonča istoriju i uvede čovečanstvo u novo doba, unutarpartijske debate i neslaganja ne mogu biti poželjne forme. Monolitnost zahteva apsolutno jedinstvo članova, što nije moguće bez stroge hijerarhije, a to vodi u novi apsolutizam i diktaturu, ovog puta partijskog vođe ili rukovodstva, što će postati sastavni deo teorije Tkačova i prakse Nečajeva.

Utapanje u velikoj narodnoj masi

Za razliku od Lavrova, Bakunjin je verovao da „treba učiti od naroda utopivši se u narod“, jer narod poseduje revolucionarni instinkt koji „nikad ne greši“. Potrebno je sve srušiti, sve postojeće društvene forme, a onda će se na tim ruševinama, samo po sebi, formirati novo društvo slobodnih ljudi. Bakunjinova alternativa je, piše Perović, „podrazumevala da u ljudskoj prirodi ne treba ništa krotiti ni božijim ni ljudskim zakonima. Naprotiv, sve treba osloboditi“. Drugim rečima, rusovskim, čovek je po prirodi dobar, samo ga institucije kvare, kad srušimo institucije, raj na zemlji će spontano nastati.

Potrebno je samo probuditi uspavanu lepoticu naroda iz vekovnog sna, a posle će već sve ići samo od sebe, uspostaviće se prirodno harmoničan i pravedan poredak. Dok iz Lavrovljeve doktrine proizlazi da se pojedinac mora povinovati ideji progresa (za koju ne znamo ni da li je istinita) i monolitnoj partijskoj organizaciji, Bakunjin propoveda potčinjavanje pojedinca narodu i utapanje u velikoj narodnoj masi. Posledice njegovih ideja su još radikalnije: „On ne priznaje slobodu drugog. Drugi, zapravo, i ne postoji: on iščezava u sveopštoj narodnoj revoluciji čiji je cilj uništenje svake države, odnosno, svake vlasti. Taj cilj opravdava sva sredstva: razbojništvo, prevaru, laž“, piše Perović.

Da li je volvoks ideal ljudskog društva?

Slična glorifikacija naroda prisutna je i kod Petra Kropotkina. Kako piše Latinka Perović: „Središna tačka bogatog života i raznorodnog dela Petra

Kropotkina, jeste ideologija ruskog narodnjaštva i pokret ruske omladine 'u narod'. Tu ponovo dolazi do izražaja nerešivo protivrečje: „Problem ličnosti Kropotkin nije primetio. Ona je za njega bila samo 'jedna ćelija, jedan od nivoa organizacije materije', 'delić istinskih heroja... Prirode i Naroda'“.

Dakle, ni kod Kropotkina ličnost nema nikakav značaj, ona je samo deo celine, podređena Prirodi i Narodu (kumirima koje Kropotkin piše velikim slovima), samo jedna ćelija u velikom društvenom organizmu... Šta je onda društvo? Višćelijska kolonija? Da li je volvoks ideal ljudskog društva?

Kada je najzad omladina 1873. i u proleće 1874. masovno krenula u narod s kojim se identifikovala, da bi živela njegovim životom i da od naroda sazna kakav je njegov socijalni ideal, ta ekspedicija se završila katastrofom. Narod nije bio ni nalik na idealizovanu predstavu koju je o njemu imala zanesenjačka narodnjačka inteligencija. Dočekani su sa nepoverenjem, posmatrali su ih kao čudake, slušali su ih kao sveštenike – ne razumevajući ništa, a čak su ih i izručivali policiji.

Krah projekta „odlazak u narod“ mnoge je odveo u rezignaciju, a one koji su preostali da se bore dodatno je radikalizovao. U narodu više ne treba gledati ideal, već materijal za revoluciju. Pojačana represija autoritarnog carskog sistema dodatno je uticala na radikalizaciju revolucionara, jedini odgovor ruskog režima na zahteve za reforme i promene bili su zatvor, ro-bija, progonstvo i smrtne kazne.

Razočaranje u narod

Nakon razočaranja u narod dolaze Tkačov sa „verom u diktaturu manjine“, Nečajev i Narodna volja, doba idealizacije naroda je završeno, sad su sve nade položene u revolucionarnu manjinu, avangardu koja će izvesti revoluciju i nametnuti je ostatku društva. Dok je ranije generacije mučio problem s kojim pravom nameću određeni sistem društvene organizacije seljacima koji žive na potpuno drugačiji način, sada se to pitanje ne postavlja.

Dodatno razočaranje u narod usledilo je nakon atentata na cara Aleksandra II koji nije izazvao narodne bune, stanovništvo je ostalo pasivno. Kao rešenje nametnula se ideja tajne revolucionarne organizacije koja će se boriti protiv samodržavlja i apsolutizma. Samim tim pitanje ličnosti, pojedinca i njegove slobode, njegovih ličnih, samosvojnih ciljeva i težnji nije se ni postavljalo.

U *Ruskom populizmu* Isaija Berlin piše: „Shvatanja tih ljudi bila su začuđujuće jednostavna. Verovali su u terorizam i još terorizma radi ostvarenja potpune, anarhističke slobode. Svrha revolucije za njih bila je uspostavljanje apsolutne jednakosti, ne samo ekonomske i društvene, nego i fizičke i fiziološke: nisu uviđali nikakvo neslaganje između te Prokrustove postelje

i apsolutne slobode. Takav poredak isprva bi bio nametnut državnom silom i autoritetom, nakon čega bi država, pošto je ispunila svoju svrhu, brzo likvidirala samu sebe“.

Ideje su međusobno zamenljive, za razliku od ljudi

Odnos lične slobode i potčinjenosti ideji ili kolektivu nije, naravno, osnovna tema *Ruskih ideja i srpskih replika*, ali mi se čini da pomalo osvetljava puteve i ruskih originala i njihovih srpskih odjeka. Ako empirijska ličnost, njena sloboda i prava nisu u centru ideoloških i političkih promišljanja, mnogo je lakše žrtvovati milione u ime neke apstraktne ideje, u ime klase, rase, nacije, nacionalnog oslobođenja, revolucije, kontrarevolucije, progressa, istorije, velike Srbije, jedinstva ruskog i ukrajinskog naroda ili čega god. Ideje su ionako međusobno zamenljive, za razliku od ljudi.

Pri kraju knjige, u tekstu *Zatvaranje kruga*, pišući o revolucijama u industrijski nerazvijenim zemljama, Latinka Perović kaže: „Pomoću kolektivismu, sa socijalnim ili nacionalnim predznakom, ta su društva odolevala iskušenjima modernizacije u njenom ukupnom značenju – ne samo industrijalizaciji, nego i napuštanju tradicionalnih vrednosti za račun univerzalnih kriterija vrednovanja, čija je osnova samostalna i odgovorna individua“.

Čini se da u našoj istoriji samo samostalna i odgovorna individua nije imala svoju šansu. Naročito ako je drukčija, druga i drugoslovna. To bolno iskustvo sažeto je u citatu iz dela Pere Todorovića koji navodi Latinka Perović: „Celo naše društvo tako je ustrojeno, da ljudi koji u njemu žive, moraju sami dobrovoljno da udaraju na se razne okove, da bi mogli kako proći kroz ovaj život“. Što se rimuje sa idejom Josifa Brodskog „da je osnovna tragedija ruskog političkog i društvenog života u ogromnom nepoštovanju čoveka prema čoveku – uopšte, ako hoćete, u preziru“.

Latinka Perović

Naučna savetnica u penziji

Na samom početku želela bih da se zahvalim Institutu za filozofiju i društvenu teoriju, Gazeli i Milivoju lično, kao i svima vama koji ste o knjizi govorili na tako ozbiljan, promišljen način. Mi se znamo dugo. Uzajamno se čitamo. Vodimo razgovore i naši su odnosi, ako tako smem da kažem, zasnovani na dubokoj uzajamnosti. Nisam ja ta koja, kao starija, utiče i mladima sugerira stavove. Ja od mlađih vrlo mnogo učim i smatram da se naši odnosi zasnivaju na profesionalnom poverenju i ličnom poštovanju.

Rekla bih nekoliko reči o iskustvu rada na ovoj knjizi. U suštini, ona je nastala na inicijativu dvoje mojih kolega. Jedan je pokojni ruski istoričar

Andrej Šemjakin, sa kojim sam vrlo mnogo saradivala i koji je napisao predgovor za ovu knjigu. U stvari, to je poslednji tekst koji je za života uradio. On je stalno govorio: „Mi ruski istoričari smo uradili ono što je bilo do nas, tj. pokazali smo svojim istraživanjima šta je iz Rusije išlo prema jednoj zemlji kakva je bila Srbija u 19. veku. Od vas, srpskih istoričara, dobijali smo istraživanja recepcije ideja koje su nastajale u Rusiji“. Smatrao je potrebnim da se to zaokruži. Drugi istoričar je Dubravka Stojanović, koja je uvek insistirala: „Povežite to da student, koga upućujem na neki Vaš rad, može lakše da ga pronađe“. Držala sam se toga. Knjiga je dugo nastajala: jedno je proizlazilo iz drugog. Trebalo je mnogo vremena da se ona uobliči u celinu.

Nije bila jednostavna ni priprema njenog izdanja. Dugujem mnogo njenom izdavaču University Press-u iz Sarajeva i posebno gospodinu Draganu Markoviću, koji je danas među nama. On je, tri puta u toku dve godine, slao svoju urednicu u Beograd. Nas dve smo po nedelju dana, do duboko u noć, prolazile kroz tekstove da bismo ih ujednačile.

Knjiga, koju moje kolege popularno nazivaju „ruska knjiga“, izašla je u vreme kad je počela epidemija izazvana virusom korona. Izdavač je, razumljivo, bio pogođen time što nije bilo razgovora o knjizi. Ovo je zapravo prvi razgovor o njoj. Sa razumevanjem za očaj izdavača, ja sam bila mirna. Istoriografija je kao i istorija spora i verovala sam da je pre svega važno da je ta knjiga završena.

Kada sam krajem 1975. godine došla u Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, sadašnji Institut za noviju istoriju Srbije, njegov mentor bio je profesor Jovan Marjanović, koji je uticao na izbor oblasti i konkretnih tema istraživača Instituta. On mi je rekao: „Uzmi društvene ideje u Srbiji druge polovine 19. veka. To je vrlo značajno, a to nije proučavano“. Pokazalo se kao tačno i jedno i drugo. Prihvatila sam njegovu sugestiju sa razumevanjem, ali sam se pitala kojim putem da krenem? Kako da se uopšte obavestim o razvoju društvenih ideja u Srbiji, njihovim izvorima u zemlji i uticajima? Krenula sam putem koji mi je sugerirala državna politika Kneževine Srbije. Naime, '30-ih i '40-ih godina 19. veka, Kneževina Srbija slala je svoje stipendiste i u Beč, Pariz i u Petrograd, da se pripreme, da budu pravnici, lekari, inženjeri. O tome postoji knjiga Ljubinke Trgovčević, čiji naslov *Planirana elita* sam za sebe govori. Išla sam, dakle, putem da objasnim kako je Srbija, bez uslova za razvoj sopstvenih ideja, prihvatila ideje koje su nastajale u velikim kulturama, da ne kažem civilizacijama. Mnogi od državnih stipendista nisu se u Srbiju vratili kao profesionalci. Ali su bili indoktrinirani društvenim idejama koje su preovlađivale u velikim evropskim prestonicama. Ti su ljudi zauzeli mesta u novoj državi nastaloj posle priznanja nezavisnosti 1878. godine. U mladoj državi došlo je do podele među malobrojnomo inteligencijom o putevima njenog razvoja. U

istraživanjima, obraćala sam pažnju na razlike između centara iz kojih su dolazili uticaji, ali sam dolazila do zaključka o njihovoj povezanosti. Dakako, za mene je bilo vrlo važno saznanje o različitim istorijskim fazama u kojima su se nalazile razvijene zemlje Zapadne Evrope i još uvek polufeudalna ruska imperija. Ali istraživanja su me uveravala da se između njih, u pogledu razvoja ideja ne mogu povući oštre granice. Ruska elita je u zaostaloj zemlji, zemlji bez političkih sloboda, pozajmljivala ideje i kako kaže Bilington, prerađivala ih do neprepoznavanja. Na neki način, to su činili i srpski studenti – državni pitomci. Njima je Rusija, kao velika slovenska država, u perspektivi nove revolucije u Evropi, sa stanovišta mogućnosti progresa, izgledala bliža. I išli su za rešenjima oslanjajući se na njihove sličnosti sa onim što je već postojalo u ruskom, odnosno srpskom društvu. Milan Subotić je pomenuo Anžeja Valickog, koji je govorio „To je prepoznavanje najnovijeg u najstarijem“. Znači, nove ideje o asocijaciji, o udruživanju industrijskih radnika u Zapadnoj Evropi nalazile su pandan u patrijarhalnim ustanovama dveju slovenskih država: opštini, zadrugi, narodnoj partiji i narodnoj državi.

Veliku sam pažnju posvećivala idejama koje su dolazile spolja. Možda ću vas nasmejati, ali ću vam pomenuti jednu priču srpskog književnika Aleksandra Vuča, koju sam pročitala kao mlada. U godinama kada se kao gimnazijalac pitao šta da studira, Vučo je upitao za savet seljaka koji je svako jutro njegovoj porodici donosio mleko. Pošto ga je saslušao, seljak mu je rekao: „Vučo, ništa bez motiku i matematiku!“ Tako sam se i ja osećala pred izvorima. Treba ih prvo prekopati i prokopati, da bi se mogli povezati. Kao onaj Vučov seljak, prvo kopate, a onda morate da složite ono što ste iskopali. Vrlo brzo sam shvatila da prošlost nije unisona, već objektivno složena. I, ako hoćete da je takvom predstavite, ne možete ostati na mitološkom shvatanju prošlosti. To može da učini književnik, kako je govorio Stojan Novaković, ali, imaginacija umetnika nije isto što i egzaktno interpretiranje prošlosti.

Sa Milivojem Bešlinom često razgovaram o tome kako je istorijska nauka superiorna upravo zato što prošlost prikazuje kroz brojnost mogućih pristupa njenim raznim dimenzijama. Čini mi se da je to posebno važno za srpsku historiografiju od pojave Ilariona Ruvarca do današnjih dana. Srbija se ne samo danas, nego više puta u novijoj istoriji nalazila na prekretnici, sa koje je svojim rešenjima otišla na marginu. Kada je naučna historiografija egzaktna, a ne državni servis, ona je superiorna, jer reflektuje baš tu složenost prošlosti, a samim tim gradi i pluralnu sadašnjost. Ni jedan istoričar se ne bavi svim dimenzijama prošlosti, ali svi oni koji se bave jednom od dimenzija u naučnom dijalogu moraju da se sretnu, i shvate da nema jednog načina da se ona protumači. Dominantan model tumačenja prošlosti nije i jedini.

U srpskoj historiografiji, vođi Naprednjačke stranke (Milan Piroćanac, Milutin Garašanin, Stojan Novaković, Čedomilj Mijatović) bili su prvi moderni intelektualci u istoriji Srbije. Svi su imali zanimanja i niko od njih nije zavisio od državne kase. U srpskoj historiografiji, istorija Napredne stranke i njenih vođa počela je da se tumači tek krajem 20. veka. Kada je izašla studija o Milanu Piroćancu, prvom zapadnjaku u srpskoj političkoj misli, hrvatski istoričar i teoretičar književnosti, Stanko Lasić, sa kojim sam bila u prepisci, napisao mi je da je to za njega bilo novo. Razumeo je da je radikalna i karadorđevićevska Srbija imala alternativu. Uverio se da je liberalna orijentacija u Srbiji „u porazu uvek trajala, ali se nije predavala“. Za pravo su mu davala nastojanja i sudbine Marka Nikezića i Zorana Đinđića.

Milan Subotić i ja smo se uvek šalili da pišemo jedno za drugo. Danas, već izlazi mnogo knjiga koje predstavljaju rezultat temeljnih istraživanja. To je ohrabrujuće. Pratim izdavačku delatnost i u okruženju Srbije, pratim ono što se događa u historiografiji i uverena sam da je u toku kritičko preispitivanje prošlosti koje je uslov za razumevanje savremenosti. Milana Subotića, Ivana Vujačića i mene nije iznenadio rat u Ukrajini. Niko od nas nije smatrao da će prelaz iz državnog socijalizma, koji je povezan sa nacionalizmom, biti brz i jednostavan. Naprotiv, smatrali smo da se treba posvetiti istraživanju i proučavanju pretpostavki za napuštanje velikodržavnih i imperijalnih projekata.

Eto, želim na kraju da kažem, da je za mene ohrabrujući i ovaj naš razgovor. Treba sa tom praksom nastaviti i kroz nju oživljavati naučni život, pre svega – naučno mišljenje.

Priradio *Petar Žarković*